

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः २५)

॥ श्रीः ॥

महनीलकण्ठकृतभगवन्तमास्करे

शुद्धिमयूखः

(एकादशः)

७५

जगन्नाथ रघुनाथ चारपुरे, बी. ए. एल्. एल्. बी.

हायनेर्ट बनील-मुबई,

इत्यनेन सरोपिन प्रकाशितम् ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४३ : क्रिस्ताब्दाः १९२१.

(अन्वयस्य गोप्यस्य एव इत्यनेन स्वयनीकृतम्)

मोहमय्यां ' सुवर्द्धैभव ' मुद्रणालये ' चिंतामण सखाराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रितः,
' जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, हाय कोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितम् ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं पंचविंशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु ससु भट्ट—नीलकण्ठस्य प्रबन्ध
आर्यदेशस्य पश्चिमभूमौ विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीक प्रामाण्यतां गतः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरारमयूरावेव निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट—नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रथाविद्वच्छिरोमणि—‘रानटे उपनामक-
बालशास्त्री’—लिखितानुसारेण रात्रसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तदंशो वर्णितः । स च
तथैवात्र वर्णयते ।

“पुरा किल दक्षिणदेशे पेटणाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं
भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चके । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चामवत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
ततश्च क्रियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राम्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो
षष्ष । तेन सर्वं जगन्नन्दं । सार्वभौमयवनैभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्थाचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्स्य लोकोत्तरं
द्वयवर्चसमालोच्यास्तिकजना सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरोरिति महापदवीं दत्त्वा
तत्कुलीनानां चापपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नायनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाय यावच्चर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमां श्लोकौ

श्रीमहाक्षिणदेशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वदिव्यव्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवद्भूमौ ।

तत्सूनु रामकृष्णभट्टो रामैकशरणायातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यद्यार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्धस्तलिखितपुस्तकरथेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकरिभ-
न्युस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

ऋषिवाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिंते रवौ ।
 चतुर्दश्या विशाखासु ग्रन्थोऽन्त समगाद्यम् ॥
 महुरामेशपुत्रेण काशीपुर्या यथामति ।
 लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसकृता ॥

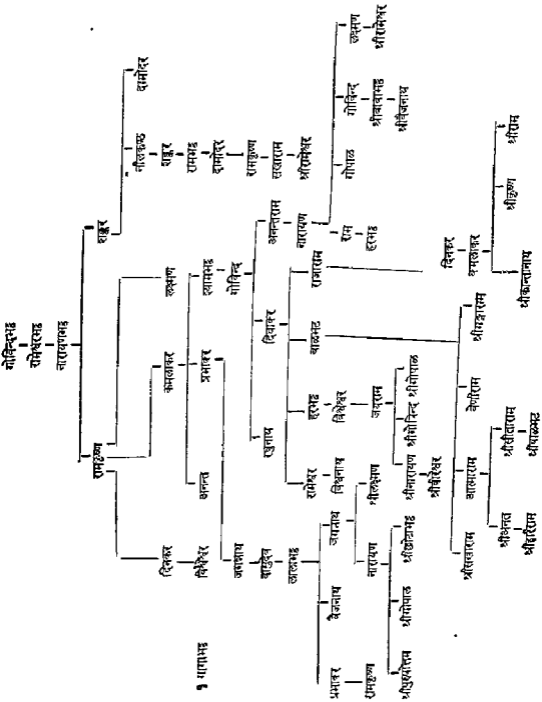
इति श्लोकाम्यामिमेषु (१४५७) दर्शिता । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे सवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करमहेश्वरमणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारिणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या । धर्मशास्त्रे तु जीवित्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्था सन्ति । शङ्करमहेश्वरकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयाख्यो महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाम्या-
 मेतान्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दात्स्वादनैऋततो
 हस स्वीययज्ञसिताद्वयमतेरासीद्गुरुपाभिष ।
 वाग्देव्यागतमत्सरा श्रियमय नित्यानुरक्तो भजन्
 नो मुखन्ननिमुक्तक विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
 विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तन्द्भव ।
 मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो महेशङ्करः ॥

शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखा-
 बीना द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्य दत्ताप्रदा-
 निकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तकृता वतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान
 उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट-कमलाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टाख्यास्य पुत्रा बभूवु-
 स्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव कचिद्ग्रन्थे
 दिवाकरभट्ट इति नाम्ना आचारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागामहेश्वर इति नामान्त-
 रम् । अनेन भाट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो
 ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धाः मान्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन
 स्पष्टीभवति । स यथा

वसुकृतुक्तुभूमिते (१६६८) गतेऽन्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
 तपसि शिवतिथौ समापितोऽथ रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था वर्य कृता ।
 लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचारवरप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमेषोऽप्यास्मिन्कले महामहाविद्वांस
 स्तपस्विनः सत्पुरुषा उल्लासतेषामपि कीर्तिर्दिग्गन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रवर्शनायाय वशवृक्षा
 ठिसितस्तत्र ये साम्प्रत वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमः श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाशयन्त
तद्यथा—

अ—	टेकनकालेजसंग्रहात्प्राप्तम्	६०	अनुक्रमिकेन चिह्नितम् ।		
ब—	”	”	३३९	”	”
क—	”	”	२४७	”	”
घ—	”	”	१२५	”	”
ङ—	”	”	१२६	”	”
च—	”	”	१२७	”	”
ज—	”	”	२९३	”	” अपूर्ण.
झ—	”	”	२९४	”	”

झ—काश्यां शिलायां मुद्रित ।

ञ—सादार मेहेदळे इत्येतैः पुण्यपत्तनात्प्रेषितम्.

इ—आनन्दाश्रमात्प्राप्तम्

फ—फर्ग्युसनकालेजात्प्राप्तम्

य—श्रीमत्त्रिउलकरैः प्रेषितम्

रु—बंगदेशीयरोयलएशियाटिकसोसायटीसंग्रहात्प्राप्तम्

परमुपकृतं नो वैरिमानि पुस्तकानि प्रेषितानि

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुटे

शुद्धिमयूखः ।

विषयानुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठम्	विषय.	पृष्ठम्
त्र्यंशुद्धि साधारणा	१	उपनीतसर्पिडमरणशौचं	८
" शकुनिमुखावमृष्टे	"	अनाहिताग्ने	९
" क्षापवमुखावमृष्टे	"	आहिताग्ने	१०
शुद्धिमाधनानि भस्मादीनि	"	सवर्गमापिडजमूनयोरशौचम्	"
दोहादीनां शुद्धि	"	दास्यादीनां	"
वस्त्रधान्यादीनां एकदेशूपपणे	"	दिवाशनिहतानां	"
विचिद्रुपपणते	"	रात्रौ जन्ममृतिरज इ	"
अल्पधान्यादीनां	"	रजस्त्रलामृतिकयो	११
सिद्धाग्ने	"	गर्मिणीनमरणे	"
देशाकालाद्यपेक्षा सर्वत्रैव	३	शत्रुशुद्धि	१५
नित्यशुचीनि घृततैलादीनि	"	वैधमृती विशेष	"
भूशुद्धि	"	चण्डालादिमृतस्य	१२
विशुद्धस्पर्श	"	मृतिकामरणे—	"
भार्यादिस्वस्मम्.	४	विस्नाताया	"
नदीशुद्धि	"	मरजस्नाया	"
सर्वापवाद । देशान्तर	"	आत्मघाते प्रायश्चित	१३
गर्भस्त्रावाद्याशौचम्	"	नाशयथकाच्छिप्रयोग	"
क्षान्नाशौचम्	"	कर्षोच्छिष्टमृदिमरणे	१४
जन्माशौचम्	५	ब्रह्मचारिमरणे	"
मृताशौचम्	"	स्नातकमरणे	१५
अनुपनीताशौचम्	"	कुष्ठिमरणे	"
उपनयनादूर्ध्व	"	पर्युषितदाहे	"
विप्रादिषु हस्ततोषणे विशेष	६	मृतेतिकर्तव्यता	"
कन्यासु	"	निर्हरणाशौचम्	"
भार्यापुत्रादिमरणे	८	असिदिहादीनां	"

विषय	पृष्ठम्	विषय.	पृष्ठम्
अन्यवर्णादीना	१५	प्रेतविवायां निषिद्धकाल	२७
अनाथनिर्हरण	"	त्रिपुष्करयोग	"
संयासिमृतावशौचं नास्ति	,	प्रोषितमरणे विशेष	२६
ब्रह्मचरिविषये	,	अनाहिताग्ने	"
शूद्रानुगमने	१६	पर्णेश्वर	,
अग्निनिषेधा	"	पलाशप्रतिहृति	२७
प्रतस्नान	,	पानप्रतिपत्ति	२८
दाहानन्तरम्	,	मृताहमासाद्य ज्ञाने	२९
आशौचनियमा	१७	धनिष्ठादिषचक्रमृतौ शान्ति	"
निरन्वयासवर्णवह्ने	१८	रजस्वलापातिमरणे	३०
, , दाहने		बालादिलक्षणम्	,
ब्रह्मचार्यादिषु निषेध	,	सहगमनविधि	"
प्रतानुगमने	१९	, प्रयोग	३१
धर्मार्थ क्रिया कुर्वत	२०	आशौचसनिपातादौ निर्णय	३२
आरिथगचयनम्		सूतके मृतके सति	३३
वेषनम्	२१	आशौचाचरात्रौ तद्रात्र्यंतयामे वाऽऽशौचांतरपात	३४
अनुपनीतपुत्रपत्न्योर्दाहाधिकारः		अतिक्रान्ताशौचे	३५
षट् पिंडा	,	, , समानदेशे	"
दशाहभ्रादानि	२२	, , देशान्तरे	३६
दशाहमध्ये दर्शपाते		प्रसवे ,	३५
मातापितृविषये	२१	देशान्तरलक्षणम्	"
समर्तृकार्हीविषये	२३	सोदकाशौच	३७
विष्णुतर्पण	,	उपाध्यायादिमृताशौचं	,
मृतामिहेत्रप्रकार		बांधवा	३८
स्त्रीमरणे छद्मोगपरिशीष्टेऽपि विशेष	२४	आशौचापवादाः	"
अग्निनाशे	,	सद्य शौचा	३९
विच्छिन्नाग्ने उत्सृष्टमेघाधानम्	,	पितृमरणोत्तरं प्रथमाब्दे विशेष	४०
मथनमात्र	२५	अस्यापवाद	

अथ शुद्धिमयूखः प्रारभ्यते ।

(एकादशः)

श्रीगणेशायनमः ॥

यो लीलया सतनुतेऽत्र विश्वं तत्पालयत्वात्मनि विश्वरूपे ।
लये नयत्याशु च पूर्णरूपं शिवं तनोत्वाशु रविर्ममासौ ॥ १ ॥
श्रुती स्मृतीर्वीक्ष्य पुराणजातं तत्तन्निबन्धानपि सन्निबन्धान् ।
श्रीशंकरस्यात्मजनीलकण्ठो द्रव्यादिशुद्धिं विवृणोति सर्वाम् ॥ २ ॥
प्रतारकैराहतमत्र किञ्चिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।
ऊनोक्तितातो न हि तेन काचित्सपुष्पहीनापचितिर्न हीयते ॥ ३ ॥
भैरवतमास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् शिष्टसम्भते च तत ।
शुद्धिविधानमयुक्तं प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ ४ ॥

५

१०

अथ द्रव्यशुद्धिः

“सुवणरूप्यशंखाङ्गमशुक्तिरत्नमयानि च । कास्यापस्ताम्ररैर्यानि त्रपुरासमयानि च ॥
“निर्लेपाणि च शुद्धयति केवलं जलेन च । शूद्रोच्छिष्टानि शोधयानि त्रिधाक्षाराम्बुवारिमिरिति ॥”
शस्त्र “ कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावमृष्टपात्रं न प्रयुजीतेति ” । १५
निर्लेखस्तक्षण । आपस्तब (अ० ८।१०)
“गवाघ्रातानि कास्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्धयति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥
क्षारो भस्म । एतच्च स्वल्पोपहतिविषयः । अधिके तु स्मृत्यतरे (अगिरा १।५६ आपस्तब ८।१)
“ भस्मना शुद्धयते कास्यं सुरया यन्न लिप्यते । सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्धयते तापलेखनैः ॥
“आमिषेण तु यद्विषं पुनर्दाहेन शुद्धयति” ॥ बौधायनः (घ सू १।६।३५-३७) २०
“तेजसानां मूत्रायुषघातेषु पुनः करणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिवासनं । पुनः करणाशकौ गोमूत्रे वासनं” ।
अगिराः (अ० १ श्लो ५।८।५९)
“ गङ्गाय पादशौचं च यः कुर्यात्कास्यमाजने । पण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्” ॥
पुनराकारं पुनः करणं । मृद्धानानामस्योपहतौ “ पुनः पाकान्महीमयमिति ” याज्ञवल्क्येन
शुद्धिरुक्ता (आ १।८७) । तथा २५
“ लोहानां दहनान्च्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा । दहनान्त्तननाद्वाऽपि शैलानाममसाऽपि वा ॥
“ काष्ठानां तक्षणान्च्छुद्धिर्द्रोमयजलैरपि” । यदि तेन शुद्धयेत्तदा तावन्मात्रं देदनं दाहो वा ।”
• स्मृत्यतरे

१ क-७३ । २ क-ऊनोक्तिता, द-ऊनोक्तिना लु मी । ३ फ-उस्तके एव । ४ फल-आदित्यपुराणे
अद्वय-याज्ञवल्क्य । ५ द-रेत्यानि । ६ फ-णि । ७ दम-प्यते ।

“ वस्रधान्यादिराशुनिमेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ” ॥
असमुद्धृतं तु प्रोक्षणाच्छुद्ध्यतीति भावः । याज्ञवल्क्यः (आ० १८६-१८७)

“ शीपरुदकगोमूत्रैः शुद्धय्याविककौशिकं । सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥

“ सगौरसर्षपैः क्षोममिति ” । अश्व्यूर्णामयमाविकं । कोशसंभवं तसरीपट्टादिकौशिकं ।

५ वल्कलतंतुनिर्मितमंशुपट्टं । श्रीफलं विल्वफलं । पर्वतीयडागलोमनिर्मितं कुतपः । अरिष्टं फेनिलैफल । अनसीसूत्रनिर्मितं क्षोमं ।

एतच्चाधिकोपघाते । किंचिदुपघाते तु प्रोक्षणमेव । क्षालनासहतूलिकादिविषये
मिताक्षरायां विशेषः (पृ. ५३ पं. १८-१९)

“ तूलिकामुपधानं च पुष्परक्तान्तरं तथा । शोषयित्वाऽऽनये किंचित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

१० “ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुंजीत कर्मणि ” । अतिमालिन्ये परिशोधयेदपि ।

“ अहतानां प्रोक्षणमिति ” स्मरणार्थं मुक्तनृतनवाससां प्रोक्षणाच्छुद्धिः । “ शुष्कवासा
स्यले कुर्यात्सर्गाणाचमनं जपमिति ” । अस्यापवादः शुद्धिविधेके “ सत्राताहतं वस्त्रं शुष्क-
वत्प्रतिपादयेदिति ” । शंखः

“ सूतिद्वेच्छिष्टभांडस्य सुरामयहतस्य च । त्रिःसंस्मार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनं ॥

१५ कांस्यातिरिक्ततैजसानां मलोपघाते मार्जनं तापनं च । प्रतिमार्जनमुदकक्षालनमावर्त्तत । कांस्ये
तथा न । अपि त क्षालन मार्जनं चेत्यर्थः ।

अल्पधान्यादिविषये वौधायनः

“ ब्राह्मणः प्रोक्षणादेन्द्रिः शाकमूलफलानि च । तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा ॥ ”
अनेकपुरुषोद्धार्यविषये पर्यग्निकरणं प्रोक्षणं वा कश्यपोक्तं । विष्णुः

२० “ मृत्पर्णतृणकाष्ठानां स्वमिश्रं डालवायसैः । स्पर्शनं विहितं शौचं सोमसूर्याशुमारुतैः ” ॥

तथा “ प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति ” कचित् । सिद्धान्ते मनुः (अ. ५ श्लो. १२४)

“ पक्षिजग्धं गवाघ्रातं अवधूतमवधूतं । दूषितं केशकीटेश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ ”

अवधूतं यस्यांगरे वासोऽवधूतं । याज्ञवल्क्यः (आ. १८९) “ सालिलं भस्म मृदाऽपि
प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ” । यत्तु गौतमः (अ. १७ सू ८:९) “ नित्यमभोज्यं केशकीटाव-

२५ पत्रमिति ” तत्सहपकाभिप्रायं । र्यसिष्टः

“ देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः स्वमिश्र संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥ ” इति ।

“ तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ” इति निर्णयामुन । देवद्रोणी यात्रा । परादारः

“ पक्वं द्रोणाविकं त्वन्नं काकश्चाद्युपघातितं । मासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत् ॥

“ होमोद्देशेन चाम्युक्षेत्राजतेनोचुनाऽथ वा । आम्रज्वरुपे संस्पृष्टस्तुवर्णमयुसापिषा ॥

३० “ विप्राणां ब्रह्मचोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत् ॥ ” तथा

“ अन्नमैकाहिकं पक्वं श्वकाकायुपघातितं । केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुद्ध्यति ॥

“ कतिपय विधिदृष्ट एष एव मनीषिभिः । ” इदमन्वयावधिपर्यं ज्ञेयं । देवविषये शंखः ।

१ कक-सो । २ कक-केतक । ३ द-संमार्जना । ४ १ मन्मोरगत । ५ सू-आवर्त्तकान्ते । तापनं कार्यं ।
६ इध-तापने । ७ अदधद-शुद्धिः । ८ ल-उत्सक एव । ९ घअक-देशोदकेन । १० व-पत्रं ।
११ ल-द्रव्यद्रव्यं ।

“अपण घृततेलाना प्रावन गोरसस्य च । भाटानि क्षालयेदद्भिः शाकमूलफलानि च ॥”
चकारादघृततेलयोरपि । प्रावन वस्त्रातरिते यात्रे प्रक्षेप । तपुक्तपात्रस्य तज्जातीयद्रव्येण तथा
परण यथा द्रव्यं बहिर्निस्सरति तत्प्रावनमिति केचित् । तथा “आधारदोषे तु नयेत्पानात्पानातर
द्व” । तथा वौधायन (प सू १।५।४७)

“देश काल तथाऽऽत्मान द्रव्य द्रव्यप्रयोजन । उपपत्तिवस्था च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥” ५

याज्ञवल्क्य (आ १९१) “वाक्यशस्तमनुनिर्णिक्त अज्ञात च सदा शुचीति” ॥
अज्ञात स्पर्शविषयकसञ्ज्ञयनिश्चयसाधारणज्ञानामावर्तत्” । चर्मकोशाना कषायद्रव्येण शोधन-
मिति केचित् । मनु (अ ५ श्लो. १३०) “श्वभिर्हृतस्य यन्मास शुचि तन्मनुस्ववीदिति” ॥
श्वमिर्भृगयाया । तदपि मध्यस्थ । तथा (१-१२९)

“नित्यमास्य शुचिं स्त्रीणां शकुनि फलपातने । प्रसवे च शुचिर्वत्स श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति ॥” १०
तथा (५।१२८)

“नित्यं शुद्धं कारुहस्तं पण्यं यच्च प्रसारितं । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं भेष्यमिति स्मृतं ॥”
कारुहस्ततरुर्कर्मणि । भैक्ष्यमनाचातस्त्र्यादिद्वैत न तु चाडालादिस्पर्शे । तथा

“शुचिरग्निरजो वायुरापो दधि घृत पय । सर्वाण्येतानि मेघ्यानि स्पर्शं छाया च नित्यश ॥”
छाया चाडालादेरन्या । तथा ब्रह्मपुराणे ‘चाडालपतितछायास्पर्शं दुष्टा तनुर्भवेदिति ॥” १५
रजोऽपि रासभादेरन्यत् । तथाऽऽह शातातप

“रेणवः शुचयः सर्वे वायुना ये समीरिताः । अन्यत्र रासमाजाविश्वशूकराविमार्जना ॥”

अते षचम्या अमावश्यादंसः । तथा

“पादौ शुचीं ब्राह्मणस्य अजाश्वाना मुत्तं शुचि । गवा पृष्ठानि मेघ्यानि सर्वगात्राणि योषिनाम् ॥”
भूशुद्धिमाह याज्ञवल्क्य (आ. १८८) २

“भूशुद्धिर्मार्जनाहाहात्कालाद्द्वैजमणादपि । सेकाडुल्लेखनाहोपाहृह मार्जनलेपनात् ॥”

वेद्यल

“अहुण सतता घारा वातोद्धताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालश्च न दुष्यति कदाचन ॥

“दधि सर्पिं पय क्षौद्रमाडे दोषो न विद्यते । मार्जारश्चैव दर्शं च मास्तश्च सदा शुचि ॥”

मार्जारं शुचिं कर्मकालादन्यत् । तत्र तु स्पर्शं स्नानं तथा २५

“आत्मशय्यासन वस्त्रं जायापर्यं कमडलु । शुचीन्यात्मनि एतानि परेषामशुचीनि हि ॥”

तथा

“उपस्पृश्याशुचिस्तृष्टं तृतीयं चापि मानवः । हस्तौ पादौ च शोषेन प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति ॥”
प्रथमोऽशुचिस्तत्पृष्टं द्वितीयं । तत्स्पृष्टस्तृतीयं । तत्स्पर्शं आचमनगात्रं चतुर्थादीं मानामावात् ।

हरिहरभाष्ये घृह्णशातातप ३०

“शिशोरभ्युक्षणं कार्यं बालस्याचमनं स्मृतं । रजस्वलादितस्पर्शं स्नानं यच्च कुमारके ॥”

बाल दिस्वरूपं च तत्रैवौक्तं

“ प्राग्चूडाकरणाद्बाल प्रागन्नप्राशनाच्छिशु । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मीजीनिवधनमिति ॥ ”
नदीशुद्धिमाह गार्ग्यं

“अकार्यकारिणा दान वेगो नयाश्च शुद्धिकृत् । शोच्यस्थं मृच्च तोय च सन्दासो वै द्विजन्मनामिति ॥”
सर्वापवाद मरीचिरार

५ “ येपु स्थानेषु यच्छौच धर्माचारश्च तादृश । तत्र तत्पावन मन्ये धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
“ येपु देशेषु ये देवा येपु देशेषु ये द्विजा । येपु स्थानेषु यत्तोय या च यत्रैव मृत्तिका ” ॥
तत्पावनमिति शेषं । पराशरोऽपि (अ० १ आ० का० श्लो० ३३)

“युगे तीर्थे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजा । तेषां निद्रा न कर्तव्या युगरूपा हि त स्मृता ” ॥
तथा । “यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मात्रैलोक्याकर्षणक्षम ॥ तथापि लौकिकाचार मनसाऽपि न लघयेत् ॥”

१० अथ गर्भसावाद्याशौचम्

तत्र पराशर (अ० ३ आ० का० श्लो० १५ । १६)

“ आचतुर्थान्द्रवत्स्त्राव पात पचमपद्यो । अत ऊर्ध्वं प्रसूति स्याद्दशाह सूतक भवेदिति ॥”
सावाशौचमाह मरीचि

१५ “ गर्भसूत्या यथामासमचिरे तूत्तम त्रय । राजन्ये तु चतुरात्र वैश्ये पचहमेव तु ॥
“ अष्टाहने तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तितेति ” । अचिरे आयमासत्रय । उत्तमे ब्राह्मणे ।
इंद्र च प्रसूताया एव । न सपिण्डाना । तथा “ चतुर्थे मातुरेव चत्वारिती ” विज्ञानेश्वर-
माधवाद्यय । एव मातु पचमे पच षष्ठे षट् । सपिण्डानामपि पचमपद्यथास्वयह । “ पाते
मातुर्यथामास सपिण्डानां दिनत्रयम् ” इति मारीचात् ।

अत्राशौचप्रकरणे रात्रिपद दिनपद चाहोरात्रलक्षकं ज्ञेय । एवमन्यत्रापि । एतच्च गर्भनाश-
२० प्रयुक्ताशौच सर्ववर्णेषु सम मरीचिवचन तु विगीतत्वान्नादरणीय । न हि वैश्यशूद्रयोस्त्रिपु
मासेषु क्रमेण पचाष्टदिनानि चतुर्थमासे तु माससमसरयानि चत्वारि दिनानीति युज्यते इति ।
अष्टप्रमासादिषु स्वस्वजात्युक्त सपूर्णमेव प्रसवाशौच कार्य इति द्रष्टव्य । स्वपत्न्या व्याभिचाराद्भूत-
गर्भस्य प्रसवेऽपि जनकश्रेत्रिणोरुमपोरप्येकाह । तथा चैकाहानुवृत्तौ याज्ञवल्क्य (प्रा० २५)
“ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्वयगतानु चेति ॥ ” मातुस्तु तत्राप्युक्तैव व्यवस्था विशेषानुक्त ।
२५ स्वभार्यास्वन्वय प्रतिहोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु प्रसूतसु मृगसु चाहारत्रमाशौच । सपिण्डाना तु
स्नानमात्रमिति मित्ताक्षराया । इति गर्भसावाद्याशौचम् ।

सप्तमासप्रभृतिसूतिविषये हारति । “ जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमा-
शौचमिति ” । जननात्तरं नालडेदो चरमेव शिशुमरणे सपिण्डाना दशाह जन्माशौच । पूर्व मरण
तु न्यहो वक्ष्यते । दशाहमिति तत्तद्वर्णाशौचोपलक्षण । मन्पुरपि

३० “ दशाहमाभ्यतरे बाले श्रमते तस्य वाथेव । शावाशौच न कर्तव्यं सुत्याशौच विधीयते ॥”
यच्च “ जात मृतजाते वा कठस्य सवाशौचमिति ” स्मृत्यन्तर तच्छिशुमरणनिमित्ताशौचा-

१ ज-ध-फ अ-धस्य । २ ई-व-फ-ध-अ धस्य ३ अ-व-ल-घ-फ-ई दिना ।
४ क-य । ५ ल पाठ । ६ द रात्र । ७ ल पाठ । ८ ह-ल-न-अ-फ इ मसम । ९ नलव-पुत्रमरण ।

मावपर । मरणाशौचनिमित्त स्नानमात्रमस्त्येवेति प्रथकृत । नाभिछेदात्प्राङ्मरणे मातुः सपूर्णं सूतकं सर्पिडानां तु जन्मनिमित्तं त्रिरात्र । तथा च मनु

“ जीवन्नातो^१ यदि ततो मृतसूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रक ॥” ततस्तदनन्तरमेव । नाभिर्वर्द्धनादर्वागिति यावत् । यन्तु जौमिनि

“ यावन्न छियते नालं तावन्नामोति सूतकं । छिन्नं नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥” ५

इति तन्नालछेदोत्तरं शिशूपरमे सपिडानां दशाहजन्माशौचपरामितिं केचित् । शिशुजन्मनि- निमित्तकद्वानायाधिकारेऽत्रधित्वप्रतिपादनपरामितिं तु युक्तं । अन्यथोत्तरार्धं मृतपद्माध्याहारापत्तेरिति ।

“ जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुर्दशाह । पितुस्तु सचैल्लानान्दृष्ट्यत्वं गच्छती ” त्याह सवर्त्त^२ ।

“ पुत्रे जातं पिता सद्यः सचैल स्नानमाचरेत् । स्पर्शयोग्यस्ततः पश्चादित्याह भगवान् मनुश्रिति ॥”

पुत्रे इति पुस्त्वमविवक्षितमनुवाद्यगतत्वात् तेन रूपपरत्येऽपि पितुः स्नानमावश्यकं । सपिडानाम- १०

स्पृश्यत्वं नास्त्येव । अतो न तेषां स्नानमपि । यदाहागिरा “ सूतके सूतिकावर्जसस्पर्शी

न निषिध्यते ” इति । वैधकार्यं तु पैटीनसि “ सतिका पुत्रवर्तां विंशतिरात्रेण कर्म कारये-

न्मासेन स्त्रीपुननीमिति ” दशाहपर्यन्तमाशौचेनेव कमानाधिकारप्रसङ्गजन्मपशूति गणनायां विंशति-

रात्रमासषट्शोः प्राप्तदशाहाशुनवादाप्राप्तावाशिष्टदिनाश विधिरिति विध्यनुवादवैरूप्यापत्ते

र्मासाशौचवत् शूद्र प्रत्यानर्थक्यप्रसगाच्च । अस्य यावदाशौचं प्राप्तं तदुत्तरमेव विंशतिरात्र १५

मासं च कर्मनिधिकार इति कश्चित् । तनुच्छ । यत्र हि एकेनेव पदेन स्वार्थं एकपदार्थं प्रत्यु-

द्दिश्यतेऽन्यं च प्रत्युर्वादीयते तत्र वैरूप्यं । यथा “ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति ” यजिपदे

इह तु दशाशोत्तरदिनेष्वधिकानधिकारमात्रबोधनाच्च तत् । अन्यथा द्वादशाहनिस्त्येऽप्यत्रापि प्रकृतित-

स्तिमृणामुपसदा प्राप्तस्तदशेऽनवादेशोऽधिकाराश विधिरिति वैरूप्यं स्यात् । अतो जन्मप्रभृत्येव २०

विंशतिरात्र मासं च यावदप्राप्ताह कर्मनिधिकारो बोध्यते इति । तातचरणास्तु प्राप्तदशम-

दिनादिकर्मनिधिकारावधिवाधेनावध्यतरमवेदं बोध्यते । “ दीक्षितो न द्वादति न जुहोतीति-

होमानधिकारावधिभूतदीक्षोन्मोचकात्रभूयोत्तरवाधेनेतया पुनराधेयममितयेऽप्येष्टाऽग्नित्रेण जुहोती

त्युदवसानीयरूपावध्यतरवदिति युक्तमुपपश्यति । प्रथमपष्टदशमदिवसेषु दानसतिकागृहदेवता

पूजनमात्रार्थं नाशौचं । यदाह व्यास २५

“ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमं च सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कर्वात सूतकं पुत्रजन्मनि ” ॥ २५

स्मृत्यन्तरेऽपि

‘ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताञ्च तु न भक्षयत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहादिजश्चात्रायणं चरेत् ॥”

इति जन्माशौचम् ॥

अथानुपनीताशौचं ।

तत्र नामकरणप्राङ्मृतो शब्द “ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति ” । नामकरणादिति २०

स्वकालोपलक्षणं द्रतजननादिति वत् । नामकरणकालस्तु एकादशेऽहनि त्रयोदशे षोडशे

एकत्रिंशे इति क्रमाद्यतुर्वर्णेषु । स्वरूपत एव नामकर्मं मया शुद्धधवाधरिति केचित् । नाम-

करणान्तरमग्न्युदकदानं वेकल्पिकं । तथा च मनु (अ ५ श्लो ६९)

१ क-मृतो । २ ब-५ । ३ द-र-ध-न ष्वन्धिरार । ४ झ-नियन्त- । ५ ह-ज्ञ योत्तरवाधेनेव ।

“ नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बाधवैरुद्रकक्रिया । जानदतस्य वा कुर्यान्नाग्नि वाऽपि कृते सति ॥”
उद्रकमभ्ररप्युपलक्षण । नात्रिवर्षस्येत्युक्ते । चूढोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमग्न्युद्रकदानादि नियत ।

‘ चूढाकर्म द्विजातीना सवेणामेव धर्मत । प्रथमे वा तृतीये वा कर्त्तव्य श्रुतिनोदनादिति ॥”

आद्यवर्षीयचूढाकर्मानंतरमप्यग्न्युद्रकदान नियत । तदुक्त

५ “ तूष्णीमिवोद्रक कुर्यात्तूष्णीं सस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूढानामन्यप्रापी च्छया द्वय ॥”

अन्यत्र नामकरणादूर्ध्व इच्छयाऽग्न्युद्रकदान निसनन वा । तथा च याज्ञवल्क्य (प्रा १)

“ उनद्विवर्षं नितनेत्र कुर्यादुद्रकं तत । आश्मशानमनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृत ॥”

इतरो वर्षं । ऊनद्विवर्षस्य नितननमेवेत्याचार । मनुस्मृत्युद्विवर्षमधिकृत्वा “ अरण्ये काष्ठवत्यक्ता

क्षिपेयुस्त्वहमेव त्विति ।’ नामकरणाप्राक् सर्वेषां सद्य शौच नामकरणादूर्ध्वं दत्तजननकाला

१० त्सप्तमासलक्षणात् अग्निसंस्कार एकाह । असंस्कारे सद्य शुद्धि । मातापित्रोस्तु नामकरणादूर्ध्वं उपनयनपर्यंत सर्वथा व्यह एव ।

“ निरस्य तु पुमान् शुक्र उपस्पृश्य विशुध्यति । वैजिकादभिसन्नधादनुकृत्यादध व्यहमिति ॥”

कायकारणसंबन्धे व्यहोक्त । ततो दत्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूढाकर्मपर्यंत अहो-

रात्र प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यंतमकृतचूढस्य कृतदाहरस्याप्येकाह । र्यस्वगिरोवचन

१५ “ यद्यप्यकृतचूडा वै जातदत्तस्तु सस्थित । दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं व्यहमारेत् ’ ॥ इति

तत्कुलधर्मानुरोधेन वर्षत्रयादूर्ध्वं चूढोत्कर्षे षोडशे । “ विप्रे न्यूनत्रिवर्षं तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति ”

तनैवोक्तत्वात् । कृतचूडस्य तु त्रीणि । वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मानुरोधेनाकृतचूढस्यापि त्रीण्येव ।

उपनयनादूर्ध्वं दशाराद्रिक । अत्र सर्वत्र

“ आदन्तजन्मन सद्य आचूडाभौशिकी स्मृता । त्रिरात्रमात्रतादशाद्दशारात्रमत परम् ॥”

१० इत्यादीनि वचनानि मिताक्षरादौ अनुसंधेयानि । अत्र दत्तजननपदन दत्तजन्मकालापलक्ष्यते ।

स च सप्तमा मास । दत्तजन्मसप्तमे मासीत्युपलक्षण । मिताक्षरादौ अनुदर्शनात् । चूढापेदेनापि

स्वकालो लक्ष्यत । स च तृतीय वर्षं “ तृतीयं वर्षं चोळ यथाकुलधर्मं ’ वेत्याश्वलायनोक्ते

(१।१९।१) । यद्यपि “ प्रथमे वा तृतीये वेति ” प्रथमवर्षविधानं तथापि “ विप्रे न्यूनत्रिवर्षं तु

मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति ” तृतीयवर्षपर्यंतमकरात्रविधानात् तृतीयाब्दसमाप्तिदिनेमेव लक्ष्यते ।

२५ वतमुपनयन । तेनापि स्वकाले षडूर्धानवरूपो लक्ष्यत इति रुद्रधर । तत्र वचनमप्याह

केचित् । अनुपनीतमुपनयन

“ म्रियत यत्र तत्र रयादाशौचं व्यहमेव हि । द्विजन्मनामय कालध्रयाणा तु षडाब्दिक् ॥”

इति । मेधातिथिस्तु अष्टमेकादशद्वादशवर्षरूप क्रमेण त्रयाणा अष्टवर्षरूपा वा सर्वेषामि

त्याह । अत्र षडब्दपद मासत्रयाधिकषडब्दपर । तेन गर्माष्टमाब्दसमवेन वयागप्याविरोध ।

३० विशेषमाह हारीत

१ ह्य पूर्णेपि । २ ल-दाने । ३ मनुस्मृतौ अ ओ ३५ । ४ अ ५ ओ ६८ । ५ मनुस्मृति अ ५

ओ० ६१ । ६ ल पाठ । ७ यज्ञ-सं० मं० प्रा ३ । ८ ल-ले-कथने ज्ञ-लोपः । ९ ल-न्युपनिषत् । १० ल-+ एव ।

“आ मीजीवधनादिप्र क्षत्रियश्च धनुर्ग्रहात् । आ प्रतोदग्रहाद्वैश्य गृहो वसुद्वयग्रहात्” ।
यन् प्रतोदावष्टमेऽब्दे । वसुद्वयग्रहो द्वादशेऽब्दे । तेन शूद्रस्य मासाशांच द्विदशब्दप्रभृति ॥
अपराके तु

“अनूढभार्य शूद्रस्तु षोडशाद्-सरात्पर । मृत्यु समधिगच्छेन्मेनासात्तस्यापि बाधवा ॥
शुद्धि समधिगच्छति नात्र कार्या विचारणेति” । शाखेन विशेष उक्त (१५।६।७) “अत्र च ५
देशाचाराव्यवस्था ज्ञया । नान्येषु । सवपत्यमृतौ तु नामकरणादूर्ध्व वर्षत्रयपर्यंत अकृतचूडया सद्य
शौच । “अचूडया तु कन्याया सद्य शौच विधीयते” इत्यापस्तब्रोक्ते । ततो वाग्दान
पर्यंतमहोरात्र प्रथमवर्षकृतचूडायामपि मृताया यावद्वाग्दानमहोरात्रमेव ।

“अविशेषेण वर्णानामर्वाक्सस्कारकर्मण । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धि कन्यास्व-हा विधीयते” ॥
इत्यागिरोक्ते । पुत्रिविषयकव्यहविषय एव कन्यास्वेहा इति ग्रथकृत । याज्ञवल्क्योऽपि १०
(प्रा० २४) ॥ “अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ” । बालेष्वजातदत्तेष्वग्निस्कार
इति विज्ञानेऽन्वर (पु० १८१ प० २६) । वाग्दानादूर्ध्व विवाहसस्कारात्पर कपतिपक्षे पितृपक्षे
च त्रीण्यहोरात्राणि ।

“ स्त्रीणामसंस्कृताना तु व्यहा-शुध्यति बाधवा । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय ” ।
इत्युक्ते । बाधवा पतिसपिडा । सनाभय पितृसपिडा । एतद्वचनात् ऊर्ध्व विव हा- १५
त्प्राक् स्याशौच त्रिपुरुषमेव । “ अपरिणीताना स्त्रीणं त्रैपुरुष सापिंह्यमिति ” स्मृत्यतरे ।
“ अप्रताना तु स्त्रीणा त्रिपुरुषा विज्ञायते ” इति वासिष्ठात् (अ ४ सू १८) । अत्र सर्वत्र
मातापित्रो पुमपत्यवद्वाशांच विशेषाश्रवणात् इति केचित् । मदनरत्न निर्णयामृते च शशस्तु
विशेषमाह । “अजातदत्तासु पित्रोरेकरात्रमिति” । इ-च नाद्रियते शिष्टा । विवाहानतर दिग्णु-
संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौच पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यात् तदैकरात्र त्रिरात्र चति ” ॥ २०
प्रसवे एकरात्र मरण त्रिरात्रमिति भद । पित्राग्रेह इति विशेषणात्पतिगृहे प्रसवमरणयो प्रसवे
सर्वेषामाशांच नास्त्येव मरणे पित्रास्त्रिरात्रमस्त्येव ।

“ वैजिकादभिषेकधादनुष्याद्य व्यह । प्रताप्रतासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु वा ॥

“ मातापित्रोस्त्रिरात्र स्यादितरेषा यथाविधी ” त्याविशेषेण स्मरणात् । माधवरत्न

“ दत्ता नारी पितृगृहे सुयताथ श्लिथेत वा । तद्गुर्गर्गस्वकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिमिरिति ” ॥ २५

ब्राह्मवचनात् । प्रसवे पित्रोस्त्रिरात्र आत्रादिवधुवर्गस्यैकरात्रमित्याह । पित्रोर्मरणे विवाहितकन्याया-
स्त्रीण्यहोरात्राणि ।

“पित्रोस्परमे स्त्रीणा व्यूढाना तु कथ भवेत् । त्रिरात्रेण तु शुद्धि स्यादित्वाह भगवान्-यम ” ॥
इति वचनात् । आविवाहितायास्त पुत्रार्थानामिवाशांचमित्यादि ज्ञय । एतदाशांच सर्व
वर्णसाधारण वयोविशेषकृतत्वादिति ।

“ तुल्ये वयसि सर्वपामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषय तस्मिन्नेवातिदालजमिति ॥ ” व्याघ्रपादोक्तेः । अनौरसेषु दत्तक्रीतक्षेत्रजादिपूत्पन्नेषु मृतेषु च न वा क्षेत्रिणो प्रतिशोभव्यतिरिक्तमाश्रितासु पत्नीषु प्रसूतासु मृतासु च त्रिरात्रं । न तु सद्यपि सापिंड्ये दशाहादि । तथा च त्रिरात्रानवृत्तो विष्णु (२३।४२)

५ “ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥ ” इति । याज्ञवल्क्येन त्वेकाह उक्तः (प्रा. २५)

“ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्दगतासु चति ” । एते च त्रिरात्रैकरात्रे सनिधिबिदेशभेदेन व्यवतिष्ठेते । अनौरसपदेन “ अनौरसो धर्मपत्नीज ” इति परिभाषितौरसमिक्षा गृह्यते । तेन जनकस्य क्षेत्रजादौ त्रिरात्रैकरात्रे सुस्थे । यदा पितुस्त्रिरात्र तदा सपिंडानामेकरात्र

१० “ सूतके मृतके चैव त्रिरात्र परपूर्वयो । एकाहस्तु सपिंडाना त्रिरात्रं या वै पितुर्मिति ॥ ” मारीचात् । पितृमहण पत्युपलक्षण । तथा च हारीत

‘ परपूर्वासु भार्यासु पत्रेषु कृतकेषु च । भर्तृपितोस्त्रिरात्र स्यादेकाहस्तु सपिंडन ’ इति ॥ पितुरेकरात्रपन्ने सपिंडानां स्नानमात्र ।

‘ अन्वाश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिण स्नानशुद्धा स्यु स्त्रिरात्रेणैव तत्पितेति ” ॥

१५ प्रजापत्युक्ते । यद्यपि स्नानस्य पितुस्त्रिरात्रसमानविषयत्व प्रतीयते तथापि हारीतमर्याचिभ्यामविरोधाय पितुरेकरात्रविषय एव सपिंडाना स्नान कल्पनीय । यत्तु सद्य शोचानुवृत्तौ शार “ अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु मृतकेषु चेति ” । भार्यापुत्रशब्दयोः सवधिशब्दत्वाद्बुपस्थिनयोः पतिपित्रो सपिंडानामित्यध्याहारेण सपिंडविषय हीनवर्षभार्या अशास्त्रीयपुत्रविषय वा व्याख्येयमिति ” तस्मात्तद्व्यकरणे त्रिरात्रमिति प्राच. । तातचरणास्तु । उपनीतदत्तक-

२० मरणे सापिंड्यात्प्रतिगृहीततत्सापिंडादयो दशाहमान्चरतीति शिष्टाचार । उक्तवचसा व्यगम्या चैव । विष्णुयाज्ञवल्क्योक्त त्रिरात्रैकरात्र तु प्रतिगृहीतसवधिविदेशभेदेनानुपनीतदत्तकादिमरणे “ एकाहस्तु सपिंडानामिति ” मारीच तु प्रतिगृहीतसपिंडाना तु चूडाकरणकारानंतरमरणे “ गोत्रिण स्नानशुद्धा स्यु ” प्रजापत्यं तु दत्तजननोत्तमगणे ज्ञेयमिति प्राहुः । अत्र दत्तकपुत्रमरणे जनकादेर्जनकादिमरणे च दत्तकस्य नाशौच मानाभावात् । यत्तु केचि “ द्वैजिकाद-
२५ भिसवधादनुष ध्यादध न्यहमिति ” वचनाच्चयहमिति तत्तच्छ

“ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भर्जेदत्रिम सुत । गोत्ररिक्थानुग. पिडो व्यपेति ददत म्रथति ” ॥

(९ । १४२) मनुवचने गोत्ररिक्थस्वधापदेर्जनकादीनां परस्परसंग्रहप्रयुक्तं कार्यं लक्ष्यते ।

“ जातपुत्र कृष्णकेशोऽग्नीनादधीति ” त्यत्रैव वयोऽवस्थाविशेष । तेन लक्षितकार्यमात्रनिवृत्त्या आशौचस्यापि निवृत्तिसिद्धे । अन्यथा यावद्वचनं यावन्निष्कामिति न्यायादनुक्तकोटगर-
३० दीनां परस्परसवधानिवृत्त्या श्राद्धाशौचरिक्थमहणादौ परस्परमाधिकारपत्तेश्चेति दिक् ।

अथोपनीतसपिंडमरणाशौच । मनु (अ ५ श्लो० ५९, ६१)

“दशाह श्रावमाशौच सपिठेषु विधीयते” । ‘जननेष्वप्यग्रेऽप्यग्निपुणा शुद्धिमिच्छता” ॥
अत्र सपिठप्विति मृतविशेषण । तेन मूलपुरुषमारभ्याष्टमादेर्जननमरणयोर्मूलपुरुषस्यापरसतत
द्वितीयादेरष्टमावविकाया दशाहमेवाशौच । द्वितीयादिप्रति मूलपुरुषस्य सपिठत्वेन तत्सतते
सपिठत्वात् । मूलपुरुषमारभ्य द्वितीयादेर्जननमरणयोरष्टमादे सोऽदकत्वप्रयुक्त त्रिरात्र । अष्टमादि
प्रति सादकत्वम तत्सततेरपि सादकत्वात् । न ह्यनयो स्वत सापिठ्य किंतु मूलपुरुषद्वारक- ५
भेद । तस्मात्सापिठ्य प्रतिघोषिभेदेन भिन्न प्रत्येकरपर्याप्तमेकनो निवृत्तमन्यतो न निवर्त्त
इति केषाचिदाचरणानुसारी निष्कष । वस्तुतस्तु

“दशाहेन सपिठस्तु शुष्यति प्रेतसूतके । दशाह एव विषम्य सपिठमरणे सति” ॥
इत्यादिवचनेन परस्पर सपिठजननमरणय रेव दशाहप्रनात् । सप्रतियोगिकत्वेन एकनो निवृत्तौ
अन्यतो निवृत्तिर्युक्ता । तेन पूर्वोक्तोदाहरण परस्परभेदकत्वप्रयुक्त त्रिरात्रमेव युक्त । ण्य च १०
सपिठसतते सपिठत्व न निग्वधिक । किंतु अष्टमावधेयव । तथा च मनु (अ ५ श्लो ६०)

“सपिठता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानादृष्टभायस्त जन्मनाम्नोरवदने ॥”
अग्निपुराणे तु “निवर्त्तता चतुर्दशादिति” चतुर्थं वाद । सप्तमदन्तते मूलपुरुषस्य तत्सततेश्च
परपर विनिवर्त्तते इति शेष । मात्स्येऽपि (अ० १८ श्लो २९)

“लेपभाजश्चतुर्थीया पित्राया पिंडभागिन । पिंडश्च सप्तमरता सापिठ्य सातपौरुष” ॥ १५
पिंडस्य मूलपुरुषमभित्याप्य मूलपुरुषस्य च पिंडद्वमभिवाप्य परस्पर सापिठ्यमित्यर्थ । अत
एव सपिठाना सप्तपुरुषावधिकाना अविशेषण दशाग्र । समानादृष्टाना तु त्रिरात्रमिति वदता
विद्वेष्वराहीनामयमेवाभिप्राय । यथप्यनया रीत्या सापिठ्यस्यैकता निवृत्तः सादृष्टमात्पेवस्य
द्वितीयादिका उद्वाह्या स्यात्तथापि “पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातुन पितृततथेति” (आ० ५३)
याज्ञवल्क्येन मातृपितृकुले सप्तमपंचमपर्यंतसापिठ्येर्ने तदापत्ति । मातृना मातर गृहीत्वा २०
गण्यमाने य पंचमस्तदूर्ध्वं एव पितृत पितर गृहीत्वा य सप्तमस्तदूर्ध्वं सापिठ्य निवर्त्तते
इति अर्थ । तदुक्त स्पष्टमभियुक्तै

“बध्वावरस्य वातात कूटस्थाद्यदि सप्तम । पंचमीचेत्तयोर्नाता सापिठ्य विनिवर्त्तते” इति त्रिक ।
क्षत्रियायाशौचमाह याज्ञवल्क्य (प्रा २२)

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विश्व पंचदशैव तु । त्रिंशद्दिनाणि शूद्रस्य तदूर्ध्वं न्यावत्तिन ॥” २५
पाक्यज्ञाद्विजशुश्रूषादिरत शूद्रा न्यायवर्त्ता । तस्य पक्ष । अगिरास्तु

‘सर्वेषामेव वर्णाणा सूतकं मृतके तथा । दशाहाच्छूद्रिरतयामिति शास्तातपोऽवशीत् ॥”
इत्याह । अत्र देशाचारतो व्यवस्था ।

इदं च दशाहादि मृताशौच उपनयनात्तर । तत पूर्वं व्यवहारैरुक्तं वात् * स्त्रीणामुपनय(न)
स्थानीयविवाहोत्तर जात्याशौच । ‘वैवाहिकी विधि स्त्राणामोपनायनिक पर’ इति ३०
वचनात् स्त्रीत्वनोक्त । अनुष्ठमार्थं शूद्रस्तु षाडशादरात् ‘ऋद्धिं सनधिगच्छन्ति नात्र कर्षा
विचारणति” केचिदूर्ध्वमष्टम्या वर्षेभ्य शूद्रि शूद्रस्य मासिकानि’ वचनात् “शूद्रो बध्धपरि
ग्रहादिति” वचनादुपनयनस्थानीयवस्त्रमहोत्तर मृत शूद्र स्थाशौचनिमित्त ।

इदं चाशौच अनाहिताग्नेर्मरणदिनात्कार्यं । आहिताग्नेस्तु दाहादिनात् । तथा च पैठीनसि-

“अनाग्निमत उक्त्वा तैराशौचं च द्विजातिषु । दाहादाग्निमतो विंधाद्विदेशमरणे सति ॥”

‘आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुन सस्कारं कृत्वा शत्रवदाशौचमिति’ वसिष्ठोक्तेश्च । (४।३७)

अस्थिसचयनं तु द्वयोरपि दाहदिनमारभ्यैव

१ “अनाग्निमत उक्त्वा ते साग्ने सस्कारकर्मणः । शुद्धिः सचयनं दाहान्मृतात्स्तु यथातिथीति ॥”

विप्रस्यासच्छूद्रयोश्च समानधर्मत्वात् । शूद्राणामप्येव । विवाहश्च कालोपलक्षणमिति

विशेषः । स च कालः सर्वर्णसपिण्डजमृत्पोराशौचमाह हारीतः (श्लो ८४)

“दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानो स्वयोनिषु । पद्ममिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदृशूद्रयोनिषु ॥”

क्षत्रियवैश्ययोराह विष्णुः “क्षत्रियस्य विदृशूद्रेषु सपिण्डेषु सपिण्डेषु पद्मात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य

१० शूद्रे सपिण्डे पद्मात्रेण शुद्धिरिति” । दास्यादीनां तु स्वामिशुद्ध्यां शुद्धिः कर्मानधिकारस्तु

मासः । तथा चागिरा

“दासी दासश्च सर्वो व यस्य वर्णस्य यो भवति । तद्दर्शनस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकमिति” ॥

‘प्रतिलामा धर्महीना’ इति स्मरणाच्च तेषामाशौचं किंतु केवलं जनने मरणे

च मलापकर्षणार्थं शौचमात्रं । क्वचित्सद्यः शौचमाह देवलः

१५ “उच्यते राहवे शस्त्रे क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः सतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्मृतं ॥”

सद्यः शौचमित्यन्वयः । यज्ञा दशाहकर्म एकं दिनं एव । तथा

“डिंवाशौनिहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिव ॥”

शस्त्रे विना कलहो डिंवाहवः । राजा यः स्वकार्यार्थमिच्छति तस्य सद्यः शौचमित्यर्थः । यस्तु

यमः । “डिंवाशनिहतानां च तथैव प्राणसत्रिणाः । नदीश्वापवद्दम्भिभ्यः सद्यः शौचं विधीयते” ॥

२० इति । तत्र नदीग्रहणं जलमात्रोपलक्षणं । तच्च प्रायश्चित्ताद्यर्थं मृतानां न प्रमादेनेति शुद्धि-

द्विवेके । प्राणसत्रिणः पररक्षार्थं प्राणन्यागिनः । यस्तु बृहस्पतिना

“महाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने । सद्यः शौचं हतस्याहुस्त्र्यहं चान्ये मरुपय ॥”

इति त्र्यहमुक्तं तत्परराहुमुखहतस्य युद्धे गाढप्रहारपीडया युद्धविरामोत्तरं रणागणाद्धिर्मृतस्य

वा ज्ञेयः । इदं च युद्धमृतस्य सद्यः शौचाद्विकं युद्धोद्देशेन प्रवृत्तस्य ज्ञेयं । नायुष्यतः प्रेक्षकादेः ।

२५ युद्धस्योभयनिष्ठत्वात् । अतस्तन्मृता यद्योन्मेव । रात्रौ जन्ममृतिरज सु विशेषमाह कश्यपः

“उदिते तु यद्वा सूर्ये नारीणां ऋष्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥”

“अर्धरात्रावधि कालः सूतकादौ विधीयते ।

“रात्रिं कुर्यात्त्रिमासा तु द्वौ भागो पूर्व एव तु । उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ।

“रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्वमेव दिनं मासं यावत्प्राभ्युदितो रविरिति ॥”

३० अत्राचारतो व्यरस्था । तत्रापि त्रिमासपक्षमवादियते शिष्टाः । वृद्धाश्च ।

रजस्वलाविषये स्मृत्यन्तरे

“ शुद्धा भर्तृश्वतुर्येऽग्निं स्नानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्माणि पित्र्ये च पचमेऽहनि शुद्ध्यति ॥ ”

पचमेऽहनीति रजोनिवृत्युपलक्षणं । स्पर्शादिष्वनुपरतेऽपि रजासि चतुर्थेऽग्निं स्नानेन शुद्ध्यति । देवपित्र्यकर्मविषये तु चतुर्थेऽग्निं स्नाताऽपि रजोरहितैव योज्येति अर्थः ।

विशेषमाहानि

“ रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥ ५

“ एकोनविंशतेरवगिकाहं स्यात्ततो ब्रह्म । विंशत्पमत्पुत्रेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥ ”

रजोदर्शनमारभ्य पुनः सप्तदशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शने अशुचिता नास्ति । अष्टादशे त्वेकाहा-
च्छुद्धिः । एकोनविंशते ब्रह्माद्विंशत्पमत्पुत्रेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति अर्थः । यस्याः विंशतिदिनेत्तमेव बहुधा
रजोदर्शनं तद्विषयोऽयमशुचित्वप्रतिषेधः । यस्याः पुनर्भूत्वा अष्टादशदिनादर्वागिव प्राचुर्येण
रजोनिस्तरणं तस्यास्त्रिरात्रमेवाशुचित्वमिति मिताक्षरायाः । यतु ' चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं १०
न विद्यते ' इति स्मृत्यन्तरे तत्र स्नानप्रभूत्वनित्वमभिप्रेतमिति न विरोधः ।

रजस्वलासूतिक्रयोर्भूतो विशेषः स्मृत्यन्तरे

“ अतरिक्षे मृता ये च वन्हावधुः प्रमादतः । उदक्या सूतिका नारी चरेच्चाद्रायणत्रयं ॥ ”

संग्रहे “ पचमि स्नापयित्वा तु गव्ये प्रता रजस्वला । वस्त्रातरावृता कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं ॥ ”

तथा । “ सूतिकाया मृताया तु कथं कुर्वति याज्ञिकः

१५

“ कुमे सलिलमादाय पचगव्यं तथैव च । पुण्याग्निभरभिमज्जापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ॥

“ तेन ता स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधी ”त्यादि । पुण्या ऋचजापो हि धेति (ऋ स

५५६।५) तिस्रः । हिरण्यवर्णाश्वत्थ (य स ५।६।१) । पुनतु मेति (ऋ स ७।२।१८)

नवचोऽनुवाकः । “ यदति यच्च दूरकमिति ” (ऋ स ७।२।१९।१७)

गर्भिणीमरणऽपि स्मृत्यन्तरे विशेषः ।

२०

“ यद्वा गर्भवती नारी सशल्या सस्थिता भवेत् । कुक्षौ भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥

“ प्रमीतं निक्षिपेत्तु प्रापञ्चितततः परं । त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रेस्तु शुद्ध्यतः शल्यदोषतः ॥

“ सर्गर्भदहने तच्चद्वर्णजं वधपातकमिति ॥ ”

आतुरशुद्धिमाह पराशरः

“ आतुरे स्नानं उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेन ततः शुद्ध्यतेऽस्य आतुरः ॥ ” २५

उद्देशना “ ज्वरामिभूता या नारी रजसा च परिन्दुता । कथं तस्या भवेच्छुद्धिं स्याच्छुद्धौ च कर्माणि ॥

“ चतुर्थेऽहनि सप्रातः स्पृशदन्वा तु ता स्त्रियः । सा सचैत्रावगाह्याऽपि स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥

“ दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः । अते च वाससा त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ।

“ दद्याच्छुद्ध्या नतो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यतीति ” ।

वैधमृतौ विशेषः

३०

“ वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषाक्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रुवगन्धनशानानुमि ॥

“ तस्य त्रिरात्रमाशौचं तृतीयं त्वस्थिसचयः । तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे भ्राज्जमाचरेत् ” इत्या-

दिना त्रिरात्रमुक्तं । वृद्धादिविशेषणादासन्नमृत्कालपरमेतत् । अनासन्नमरणानां वेणीप्रवेशपति-
सहगमनादिना वैधृती तु दशाहमेव साधारणं । शुद्धिविवेके तु वेणीप्रवेशादौ तु सयःशौच-
मुक्तं । न तु तत्र किञ्चिदसाधारणं मूलं । चंडालादिमृतस्थाशांशादिनिषेधो गृह्यपरिशिष्टे
चंडालादित्यायुक्त्वा

५ “ न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया । रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं च न बंधुमिः ॥
“ दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चांद्रायणत्रयम् ॥ ” इति
काष्टवद्वाहनिमित्तं चांद्रायणत्रयं कार्यं । विशेषं वदत्यंगिराः

“ चंडालादुदकारसर्पाह्लाणाद्वैयुतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥ ”

“ उदकं पिंडदानं च प्रेतभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमंतरिक्षे विनश्यतीति ॥ ”

१० अंत्येष्टिपद्धतौ

“ सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता । त्रिवर्षपूर्णपर्यन्तं शुद्धयेत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥ ”
एतदाद्यत्रयहविषयम् ।

“ सूतिका तु यदा नारी रजसा तु पण्डिता । म्रियते चेत्तु सा नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ ”
एतद्वितीयत्रयहविषयम् ।

१५ “ सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता । अद्वकृच्छ्रेण शुद्धयेत् व्यासस्य वचनं यथा ॥ ”
एतत्रितीयत्रयहविषयम् । अत्राशक्तौ प्रक्षान्तरमुक्तं तेनैव

“ सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता । त्रिपण्णवदिनादर्वागोकाब्देन विशुद्ध्यति ॥ ”
दशाहप्रभृति मासाभ्यन्तरे विशेषमाह

“ सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् । मासमेकावधिर्यावत्रिमिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ ”

२० “ नाशौचं नोदकं नाशु न दाहायंतकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटघारणम् ॥
इति संभवात् । ब्रह्मदण्डो ब्रह्मशापः । अमिचारो वा । कटघण्डेन क्षत्रवहनोपयोगि रट्टादि ।
एतच्चात्मघातोद्देशकस्त्वव्यापारे सति । “ प्रायोनाशकशस्त्रमिषोदकोद्धधनप्रपतनैश्चच्छता-
मिति ” गौतमोक्तः (अ. १४ सू. ११) । प्रायो महाप्रस्थानं । “ हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं
चात्मघातिनामिति ” याज्ञवल्क्योक्तेश्च (प्रा. २१) । तद्देहप्रतिपत्तिमिताक्षरोदाहृतस्मृत्यन्तरे

२५ “ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेणामपि तथा गंगातोये संस्थलनं हितम् ॥ ”
गंगेति संभ्रामिप्रायेण । अत एव स्मृत्यन्तरे । “ गंगायां प्रक्षिपेद्देहं सस्तिवन्वासु वा ततः ”
इति । अन्यादेस्तु मिताक्षरायां

“ वैतानं प्रक्षिपेद्भु गृध्याग्निं च चनुष्यथं । पात्राणि च देहदग्नां यजमाने नृयामृते ॥ ”
वृषाऽऽत्मघातेन । तथा

३० “ मत्पातकसंयुक्तो देवात्सयादास्मिन्नयदि । पुत्रस्तात्यालयदग्नां युक्त आ द्योपसंक्षयात् ॥
“ प्रायश्चित्तं न कुर्यात् कर्त्तव्यं म्रियते वादे । गृह्य निर्वापयेत्तूतं अपस्वास्येत्सपरिच्छुडमिति ॥ ”
आत्मघाते प्रायश्चित्तं निगमे

“आत्मघातकशुद्धचर्यं चरेच्चाद्रायणद्वय । तसकृच्छ्रचतुष्कं च त्रिशन्निकाणि चाचरोदिति”^१
आत्मघातिदाहादौ प्रायश्चित्तमिताक्षरायां (प्रा श्लो. ६)

* “कृत्वाऽग्निमुदकं दानं स्पर्शनं वचनं कथा । रज्जुच्छेदाशुपातं च तसकृच्छ्रेण शुद्धयति ” इति ।
यत्तु मिताक्षरायां (प्रा श्लो. ६) “ स्पर्शमात्रे चैकरात्रोपोषणमिति ” तत्तसकृच्छ्राशक्तौ
काष्ठाघतरितस्पर्शे वा ज्ञेयं । तसकृच्छ्रस्तु

“ तसक्षीरघृताबूनामेकैकं प्रत्यहं पिबत् । एकरात्रोपवासश्च तसकृच्छ्र उदाहृत इति ॥ ”
सवत्सरोर्ध्वं तु गवादिहताना अपि दाहादिकार्यमेव ।

“ गोब्राह्मणहताना च पतिताना तथैव च । ऊर्ध्वं सवत्सरात्कार्यं सर्वमप्यूर्ध्वदैहिकमिति ”
यद्द्विशान्मत्तात् । नारायणबलिं कृत्वा तु तदैव कार्यं ।

“ अर्वाक्सवत्सरात्कुर्याद्दिहनादि यथोदितं । कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥ ” १०
इति स्मृते ।

“ नारायणबलिं कार्यो लोकगर्हाभयान्नरे । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीयम् ” ॥
इति छागलेयाक्तेश्च ।

“ विष्णुसमर्चयेद्देव यम वैवस्वत तथा । एकादश्या च शक्याया पचम्या श्रवणेन वा ॥ ”

“ वृथामृतानां शुद्ध्यर्थं कार्यां नारायणो बलि ।

“ दशपिंडान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसयुतान् । तिलमिश्रान्प्रदद्याद् सयुतो दक्षिणामुखः ” इति ।

अथ शौनकस्मृत्यर्थसाराजुसारी प्रयोगः ॥

शुकैकादश्या पचम्या श्रवणेन वा तिथ्यादि स्मृत्वा “ अमुकशर्मण और्ध्वदैहिके सप्रदानत्व-
सिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये ” इति सकल्प्य पचकलशान् सजलान् वीहिषु यवेषु वा गन्धसर्वोपघ-
दूर्वापिल्लवसममूतफलाब्रसुवर्णकलशयुतान् बद्धवेष्टितान् स्थप्य तेषामुपरि ताम्रादिपात्रेषु २०
ब्रह्मविष्णुशिवाग्नेवैवस्वत यम प्रेतं च पूजयेत् । तत्र क्रमान्मन्त्राः । ‘ हिरण्यमर्भ ’ (क्र. स. ८. ७. ३)
पुरुषसूक्तं (क्र. स. ८. १. १७) कद्रुद्राय (क्र. स. १. ३. २६) यमाय सोम (क्र. सं. ७. ६. १६)
चतुर्थ्यंतनमोऽस्तं च प्रेतनाम । ततो गृह्योक्तमार्गेणाग्निस्थापनादिनारायणदैवत्यचक्रप्रपणात् कृत्वा
पुरुषसूक्तेन (क्र. स. ८. १. १८) प्रत्युच्य षोडशाहुतीर्हुत्वा स्वियष्टकृद्वापि समाप्य कलशसमीपे
“ अमुकगोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय विष्णुरूपिणोऽयं पिंड उपतिष्ठतामिति ” मधुघृततिलयुतान् दश २५
पिंडान् प्राचीनावीती दक्षिणामुक्षुषेपु दत्त्वा “ यत्ते यममिति ” (क्र. सं. ८. १. २०) सूतेनानु-
मन्य शस्त्रोदकेन कुक्षेत्रभ्युक्ष्याभ्यर्च्यं प्रब्राह्मणात् कृत्वा नद्यां प्रक्षिप्य “ अमुकशर्मा अमुकगोत्रो
विष्णुरूपी तृप्यत्विति ” पुरुषसूक्तस्य प्रत्युच्यमते उच्चारयन् षोडशवारं प्रेतसत्त्वं

“ ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सर्किंकरः । बलिं गृहीत्वा कुर्वतु प्रेतस्य च शुभा गतिमिति ॥ ”
ब्रह्मादीन् प्रार्थयेत् । तेषां पुरुषाहारमितमन्नं बलिं दत्त्वा प्रतिदेवैतं त्रिविधफलघृतशर्करा- ३०
मधुनि निवेद्य परदिनकर्त्तव्यभ्रातृदार्थं पच विप्रानामस्य रात्रिं जागरणेनातिवाह्यं परदिने

मध्यान्हे ब्रह्मादीन्संपूज्य तिथ्यादि संकीर्त्य “ अमुकशर्मणेऽमुकगोत्रस्योर्ध्वदैहिके संप्रदानत्व-
योग्यतासिद्धये पंचैकोद्विप्रान्दानि तंत्रेण करिष्ये ” इति संकल्प्य श्रान्दानि कुर्यात् । तत्र
देवता ब्रह्मादय एव ब्रह्मादीनां पूजापिंडदानादिषु सव्यं । प्रेतविप्रायाऽधिका दक्षिणा
भूहिरण्यादिका । अक्षय्यस्थाने कुशतिलतुलसीयुतशंखजलधारेति विशेषः । ततस्ते विप्राः
५ पवित्रहस्ताः अमुकशर्मणेऽमुकगोत्राय प्रेताय त्रिष्णुरूपिणे इदं तिलोदकमुपतिष्ठनामिति प्रत्येकं
तिलोदकं दद्युः । यजमानः स्नात्वा गुडशर्करापायसादियुतं स्वजनयुतो भुंजीतेति नारायण-
वलिप्रयोगः । मरणोद्देशेन सर्पसमीपगमनादिना सर्पेण हते तु वर्षपर्यंतं प्रतिपंचमि नामं
संपूज्य वर्षति नारायणवलिं कृत्वा सौवर्णं नामं गां च विप्राय दत्त्वा सर्वमोर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ।
तथा च व्यासः पुराकल्पं पपाठ

१० “ सुवर्णतारनिष्पन्नं नामं कृत्वा तथैव गां । व्यासाय विधिवद्दत्त्वा पितुः। नृण्यमाप्तवान् ॥ ”
मारनिष्पन्नमिति वा पाठः । मारः पलसहस्रद्वयं ॥ “ तुलास्त्रिंशं पलशतं मारः स्याद्विंशतिस्तुले ” ति
कोशात् (२।१।९७३) । प्रायो शर्म्यार्यविधिः । प्रमादमृतानां तु चाद्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य
विशुद्धय इति प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव दारादि कार्यं । तथ चांगिराः

“ जय कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभि । तस्य शौचं विधातव्य कर्त्तव्या चोदकाक्रियेति ॥ ”

१५ पुराणे ।

“ असाध्यव्याधिना युक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान् । प्रविशत्यनलं शीतं करोत्यनघनं तु वा ॥

“ अगाधनोरपार्शि वा भृगोःपतनमेव वा । गच्छेन्महापथं वाऽपि तुपारमिरमादरात् ॥

“ प्रयागवटशासनाग्नेहत्यामं करोति वा । स्वयं देहविनाशश्च प्राप्ते काले महामनिः ॥

“ उत्तमानाप्युयाल्लोकाज्जन्ममार्ता भवेत्कचित् । महापापक्षयात्सर्वगे ” दिव्यान् भोगान्समश्रुते ॥

२० “ एतेषामविकारोऽस्ति सर्वेषां सर्वजंतुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ ” इति ।

“ ईदृशं मृतकं येषां जीवानां कुचञ्चिद्भवेत् । आशा...त्र्यहंतेषां वज्रानलहते तथा ॥ ”

इत्येतदपि ब्रह्मादीनामेवोक्तमनुवाक्योक्तमृतिविषये त्रिरात्रमाशौचविधायकं बोध्यं ।

ऊर्ध्वोच्छिष्टादिमरणे पराशरः

“ ऊर्ध्वोच्छिष्टे ह्यथोच्छिष्टे अन्तरिक्षे मृतिर्यदि । कृच्छ्रग्रथं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ” । इति ।

२५ “ तथा ऊर्ध्वोच्छिष्टे ह्यथोच्छिष्टोमथोच्छिष्टे तथैव च । अस्पृश्यस्पर्शमरणे खदादौ मरणेऽपि च ॥

“ श्वानकव्यादृक्षस्पर्शं कृमिक्रीटोद्भवेषु च । तस्यैवोषानुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

“ कृच्छ्रास्त्रिपट्यंचदशात् चान्द्रायणमयापि वेति ” । अत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्ते तारतम्यं
कल्प्यं । ब्रह्मचारिमरणे स्मृत्यन्तरे विशेषः

“ येषां कुले ब्रह्मचारी निघनं प्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलं भयमानोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

३० “ महत्त्वं प्राप्नुयाद्दोधिद्रुमेऽनवरत वसेत् ।

“ तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीं । विधानं च विधायाशु और्ध्वदैहिकमाचरेत् ॥

“मृतस्य म्रियमाणस्य पठः३ वतमादिशेत् । त्रिशब्दो ब्रह्मचारिभ्या दद्यात्कौपीनकान्नवान् ॥

“हस्तमात्रा कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च ॥

“पादुका उत्रमाल्यानि गोपीचन्दनमेव च । मण्डिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चापयेत् ॥

“मनैस्नत्तल्लिगकैश्च ब्रह्मसायुज्यसिद्धये । अभावे व्रतिना पूजया गृहस्था साधव शुभा ॥

“एव कृते विधाने तु विद्मस्तस्य न जायते ” इति । स्नातकभरणे वा ।

“स्नातको ब्रह्मचारी च तिघन प्राप्नुयाद्यादि । सयोज्य चार्कविधिना सयोज्यो तो परस्परमिति ॥ ”

कुष्ठिभरणे यम

“मृतस्य कुष्ठिनो देह निखनेद्वाष्टभूमिषु । वासरात्रितय पश्चाद्ब्रह्मव्यान्यत्र तद्देहेत् ॥

“न गगाप्लवन कार्य निक्षेप विधिरुच्यत । पठद्ब्रह्मपूर्णेन विधिनाऽप्य क्रतु चरत् ॥ १०

“ततोऽस्थिसचय तस्य गगाया प्रक्षिपेत्सुधी । मासि मासि तत कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणान् ॥

“सकल्पविधिना कचित्प्रवदति मनीषिण ॥ ’ इति ।

पर्युषितद्वाहे मालव

“दिवा वा यदि वा रात्रौ शत्रुभित्तानि कार्हीचित् । तत्पर्युषितमित्याहुर्दहन तस्य का गति ।

“पचगन्धेन सस्त्राप्य प्राजापत्यत्रय चरत् ॥ ” प्रतघनहारिणे प्रेतक्रियाकरणे दास्य १

“प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारक । वर्णाना यद्धे प्रोक्त तद्भ्रत प्रयतश्चरेत् ॥ ”

अथ मृतेतिकर्तव्यता ॥

मनु (अ ५ श्लो १०३)

“न विप्र स्वेषु तिष्ठन्तु मृत शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्याह्याहुति सास्याच्छूद्रसपत्न्यापिता ॥”

निर्हरणाशौचमाह मनु (अ ५ श्लो १००)

“असर्पिड द्विज प्रेत विप्रो निर्ह्वेप्य बंधुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराज्ञान बाधवान् ॥

“ययन्नमाप्ति तेषा तु दशाहेनैव शुध्द्यति । अनदन्नन्नमनहैव न चैत्तस्मिन्गृहे वमेदिति ॥”

तद्गृहवासिनस्तदन्नमसादतो निर्हृतवतस्त्वहं । तद्गृहवासासिनस्तदन्नाशिनोऽपि तस्य दशाह ।

अतद्गृहवासासिनस्तदन्नमोजिनश्च तस्याहोरात्र मित्याशय । बधुवदित्यनेन धनघट्टणोपाधिना

सर्वणशवनिर्हरणे दशाहाद्याशौचमिति निबधकृत । ग्रामातरवासिनो निर्हृतवत सज्योति । २५

“प्रेतस्पर्शना ग्राम न प्रविशेयुरानक्षयदर्शनाद्रात्रौ चेद्वादित्यस्येति ” पारस्करसूत्रे

(३।१०।३५) अन्यवर्णनिर्हरणे तत्तदुक्ताशौचं गौतमोक्त । (१।४।२६) “अवरश्चदूर्ण

पूर्व वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वोऽवर ” । तत्र श्वेतकमाशौचमिति । उपस्पृशेन्निरहत् । * आशयनिर्हरणे

पराशर (अ ३ आ का श्लो ३९।४०)

“अनाथ ब्राह्मण प्रेत ये वहंति द्विजातय । पदे पदे यज्ञकलमानुपूर्व्याह्नमति ते ॥ ३०

“न तेषामशुभ किञ्चित्पार्प वाऽशुभ कर्मणा । जलावगाहनात्तेषा सद्यःशौच विधीयते ॥ ”

सन्यासिना मृतावाशौच नास्तीति स्मृत्यर्थसारे । तथा ब्रह्मचारिसन्यासिनामप्याशौच

नास्तीति । ब्रह्मचारिविषये योगी (प्रा. १५)

‘ आचार्यपिनुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती व्रती । सकटात्र च नाश्रीयान्न च तै सह सवसेत् ॥’
कट आशौचिस्वापाचर्ध । तदन्नमाशौच्यन्न । अर्धादितदन्यानिर्हरणे व्रतभग । हीनानुगमने
आशौचमार याज्ञवल्क्य (प्रा २६)’

“ ब्राह्मणनानुगतव्यो न शूद्रो नाद्विज क्वचित् । अनुगम्यभसि छात्वा स्पृष्ट्वाऽग्नि घृतमुक्क शुचि ” ।
५ द्विजो विप्रभिन्न । स्वाव्यवहितहीनवर्णानुयाने तु ब्राह्मणादेर्वसिष्ठोक्तमहोरात्र । एकातरानुव्रजने
पक्षिणी । दिवसावुभयत पक्षौ इव यस्या रात्रे सा पक्षिणी । व्यतरत्वे पराशर-
(अ ३ आ का श्ला ४५।४६)

“ प्रतीभूत तु य शूद्र ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल । अनुगच्छेत्क्षीयमान स त्रिरात्रेण शुद्धयति ॥ ”

“ त्रिरात्रे तु तत पूर्णं नर्दी गत्वा समुद्रगा । प्राणायामशत कृत्वा घृत प्राश्य विशुध्यतीति ” ॥
१० योगी (प्रा २) “ स दग्धेय उपतश्चदाहिताग्न्यावृतायवत् ” । उपेत उपनीत । आहिता
ग्न्यावृता आहिताग्निदाहप्रक्षियया । लौकिकाग्निना । अग्निविशेष निर्विशेष निषेधान देयल

“ चाढालाग्निरमध्याग्नि सूतिकाग्निश्च कर्हिचित्पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टमहणाचिता ॥” इति
यम “ यस्यानयति शूद्रोऽग्नि तृण काष्ठ हवीणि च । प्रतत्व हि सदातस्य स चाधर्मेण टिप्यते ॥”
अत्रानाहिताग्निग्राह्याग्निना । अहिताग्नेस्तु श्रौताग्निभिरिति । तत्रापि स्वगृहोक्तविधिनेव ।
१५ कात्यायन “ आहुतिं जुहोति पुत्रा भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणोऽस्माच्चमविजाताऽसि
त्वदय जायता पुन । असौ स्वर्गाय लाकाय स्वाहेति ” । असावित्यत्र प्रेतनामप्रथमात्
वदेत् । प्रचेता

“ स्नान प्रतस्य पुत्रार्थैस्तथै पूजन तत । नग्नेह दहेन्नैव किञ्चिद्देय परित्यजत् ” ॥
किञ्चिद्देय शववसैकदेशादिक स्मशाने प्रक्षिपेदिति मिताक्षराया । (पृ १६२५ २५) । स्मृत्यन्तर ॥
२० “ रात्रौ वा रात्रिशेषे वा म्रियते चेदिजातय । दाह कृत्वा यथान्याय द्वौ पिंडौ निषेपेत्सुत ॥
“ परदिने आद्यद्वितीयौ द्वावयवपिंडौ निषेपेदिति ” केचित् । रात्रावैर्विकोऽवयवपिंडो
विषमभ्राद्धीयश्चापर एव द्वाविति परे । स्पृतिस्तमरेऽपि

“ रात्रौ दग्ध्वा तु पिंडात्कृत्वा वपनवर्जित । वपन नेष्यते रात्रौ श्वस्तना वपनक्रिया ॥”
“ सध्याया वा तथा रात्रौ दाह ” इत्यादि पारिजातोदाहृतनिषेधकनिगमवचन तु दिनमृतस्य
२५ न सध्यादौ दाहादिकमित्येवपर । दाहानतरं याज्ञवल्क्य (प्रा ३)

“ सप्तमाद्दशमाद्दाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयत्यप । ‘ अप न ’ शोशुचदधमनेन पितृदिहमुसा ॥ ”

“ सप्तमाद्दशमाद्दोदिनादूर्वाक ‘ अपन ’ इति मत्रेण प्रथममृततीयपचमसप्तमनवमेपु प्रतस्य
नामगोत्रे उच्चार्य्य तृप्यत्वित्युदक दद्युरिति विज्ञानेश्वर । युक्तं तु स्नान एव मत्रोगमिति ।

“ अप न शोशुचदधमिति दक्षिणाभिमुसा मज्जति प्रेतायोदकं सृत्त् प्रसिचति ।
३० अजलिनाऽसावेतत्ते उदकमिति ” पारस्करोक्ते (३।१०।१९।२१) । प्रतिदिनमजलिद्विगुण
शेया । अत्र “ दक्षिणाभिमुसा ब्राह्मणस्य दहमुसा प्राङ्मुसाश्च राजन्यैर्दध्योरिति प्रचतसा

विशेष उक्त । अत्र “ विप्रे दशाजलय । क्षत्रिये द्वादशा वैश्ये पचदश शूद्रे त्रिंशदिति ” यमोक्तो विशेषोऽनुसंधातव्य । एतच्चोदकदान मातापितृमातामहाचार्यादीना नित्य भागिन्यादीना-मानित्य । तथा च याज्ञवल्क्य (प्रा. ४)

“ एव मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया । कामोदक ससिप्रतासवस्त्रीयम्बशुरत्विजा ॥ ” ज्ञातित्वे सत्यपि वृत्तिभिषेधस्तेनैवोक्त (आ ५) “ न ब्रह्मचारिण कुर्मुरुदकपतितास्तथा ” पातिता प्रच्युत द्विन तिकर्माधिकारा । ब्रह्मचारिणामुदकदानादिनिषेधो मातृपित्रादिव्यतिरिक्तविषय इत्युक्त प्राक् ।

आशौचनियमानाह याज्ञवल्क्य (प्रा १६।१७)

“ नीतलव्याशना भूमौ शयीरस्ते पृथक्पृथक् । पिडयज्ञावृता देय प्रेतायान्न दिनत्रय ॥ ”
“ जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीर च मृन्मये ॥ ” आकाशे शिक्वादी । द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्या ह्येवो शारावयोर्भेदेन निधान । ‘ प्रेतात्र आहीति ’ मत्रश्च ‘ प्रेतेऽपिबे ’ त्युह्य इति विज्ञाने- १०
‘ श्वरादय ’ (पृ० १७० पं० ९-१९) । हरिहरस्तु मृन्मय इति पात्रैकवचनसामर्थ्यात्प्रेतात्र आहीति मन्त्रेणैकत्रोमयनिधान मन्यते । गारुडे दुग्धनिधान व्यवहमुक्त

“ अपक्वे मृन्मये पात्रे दुग्ध दद्याद्दिनत्रयमिति ” । मात्स्ये (अ १८ श्लो ६।७)

“ तस्मात्प्रेतपुर प्रेतो द्वादशोऽहनि नीयते । गृहपुत्रकलत्र च द्वादशाह स पश्यति ॥

“ तस्मान्निषेधमाकाशे दशरात्र पयस्तथा । सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनशानमिति ॥ ” १५
विदुषु यावत्प्राशौचदिनानि तावत्पिडदानमाह “ यावदाशौच तावत्प्रेतायोदक पिंडं च दद्यु रिति ” । पारस्कर “ प्रेतेभ्य सर्ववर्णभ्य पिंडान्दद्युर्दशैव तु ” ॥ मरीचिः

“ प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमत्रविशर्जित । प्रागुदीच्या चक्र कृत्वा स्नात प्रथतमानस ॥ ”
दर्भवर्जितत्वमनुपनीतविषय । “ असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात् संस्कृतानां तु कुशेष्विति ”
अचेतोवचनात् । पापाणे वा देया । “ भूमौ मात्स्य पिंडं पानीय उपले वा दद्युरिति ” २०
शास्त्रोक्तः । शातातपः

“ दिवसे दिवसे देय पिंड एव क्रमेण तु । सद्य शौचि प्रदातव्या सर्वेऽपि युगपत्तया ॥

“ आशौचस्य ह्यासऽपि पिंडा-दद्याद्दशैव तु ” त्रिरात्राशौचे पारस्कर

“ प्रथमे दिवसे देयास्य पिंडाः समाहिते । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसचयन तथा ॥

“ त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽन्हि वस्त्रादि क्षालयेत्तत ” इति । गृह्यकारिकाया २५

‘ यत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीयेऽन्ह्यस्थिसचय । नवभ्रातृ वृषोत्सर्गं चतुर्थेऽन्हि समाचरेत् ॥

“ आशौचं तु यदा सद्यो मवेत्तत्र कथंचन । यथाकालं नवभ्रातृमिति सत्यव्रतोऽनवीत् ॥

“ वृषोत्सर्गाद् यत्तत्र कुथदिकादशोऽहनीति ॥ ”

परिशिष्टे

“ असमोत्र समोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाह समापयेत् ॥ ” ३०
प्रदीपधृतं वच

“सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽपि दद्यात्सस्ते नरः । सोऽपि कुर्यान्नवभ्रातृं शुच्येतु दशमेऽहनीति ॥”

अत्रापि समानकर्तृतामात्रमेव विधेयं । दशमेऽहनीति तु मानांतरप्राप्ताशौचावधे-
रनुवादः । “यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युतिष्ठासेत्सोममैपमज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेते
त्यत्र प्राप्तविभाज्यद्रव्योपलक्षकसोमपदवत् तेन क्षत्रियादिर्द्वादशाहादिभिः शुद्धयेत् । त्रिरात्राशौच-
वांस्तु तावतैव । पक्षिण्येकाहादिमानपि त्रिरात्रेणैव “असंबंधिद्विजान्वाहित्वा दहित्वा च
सद्यःशौचं सबधे त्रिरात्रमिति” पैठीनसिना दाहमात्रे संबन्धिनस्त्रिरात्रविधानात् । दाहवहनयोः
साहित्य त्वविवक्षितमनुवाद्य विशेषणात् । यत्तु केचिद्दाहपिडवानादिनिमित्तं दशाहादिजात्या-
शौचं चरन्ति तन्निर्मूलं । यत्तु

“निरन्वये सर्पिडे तु मृते सति दयान्वितः शतद्रशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात् पितृवत् त्रियामिति” ॥

१० वचस्तदाशौचाप्रयोजकमृतावाशौचमचीर्त्वाऽकृत्वैव दयया धर्मार्थं क्रियां कुर्यादित्येतत्परं ।
अथवा धर्मार्थत्वाभावे स्नेहानुबन्धेऽपि क्रियानिमित्ताशौचे मानामावाद्दाहनिमित्तं त्रिरात्रं
कृत्वा दशाहपर्यन्तं क्रिया कुर्यात् इत्येतत्परम् । अत एव चीर्त्वेति कवावगतमाशौचसमाप्त्युत्तर-
कालत्वं त्रियासमाप्ते संगच्छते । उत्तमवर्णदाहे तु “अवरभेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपसपशेऽपूर्वो
वाऽवर । ततस्तच्छवोकमाशौचमिति—” * गौतमीयं । (अ. १४) तज्जात्याशौचं । यद्यपि
१५ तत्रोपस्पर्शनं निर्हरण व्याख्यातं मिताक्षरायां तथापि कैमुतिकन्यायेन दाहेऽपि
तद्भवति । ब्राह्मे

“योऽसवर्णं तु मृत्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः । आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं वृषेति ॥”

मनुः (अ० ११ श्लो० १९७)

“मात्यानां याजनं कृत्वा परेषामत्यकर्म च । अमिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छ्रेर्विशुद्धयतीति” ॥

२० अहीनयाजकात्येष्टियाजकयोरेव तत्प्रायश्चित्तमिति सिद्धान्तेश्चर । (पृ. ३०४)
मेधातिथिस्त्वहनिस्य विहितत्वेन न तत्रेदं प्रायश्चित्तं किंतु रागप्राप्ते तयाजन एव
परात्यकर्मणस्तु निषिद्धत्वात्तत्साक्षात्कर्तुरेवेदमिति युक्तमूचे । वच स्वरसोऽप्येवं । देवलः

“ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिका क्रियाः । यदि कुर्याच्चरेत्कच्छ्रे पुन संस्कारमेव चेति ॥”

आदिपदमलकारादेर्माहकं न तु दाहादेः । * तत्र प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । पैठीनस्त्रिरपि

२५ “ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरिति” । उदकदानप्रतिषेधमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ५)
“न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतितास्तथा” ब्रह्मचर्योत्तरकाल पूर्वमृतानां सर्पिडानामुदकदान-
माशौचं चाह मनुः (अ० ५ श्लो. ८७) ।

“आदिष्टी नोदकं कुर्याद्वाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूद कंकुत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥”

आदिष्टी ब्रह्मचारीति सिद्धान्तेश्चर ।

केचित्तु प्रकृतप्रायश्चित्त आदिष्टीति मन्यन्ते । वस्तुतस्तु व्रतादेशोऽस्यास्तीत्यादिष्टीति

व्युत्पत्त्या द्वावप्यादिष्टिनाविति* स्नेहलोमहेतुक्रियाया सामान्यवचनेनैव निषेधे सिद्धे ब्रह्मचारिणा प्रति पुनानिषेधे धर्मार्थमपि गोचरयति । अन्यथा वेद्यर्थात् । मनु (अ ५ श्लो ९०)

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं । निर्हृत्य सुवतीं प्रेतवतेन न वियुज्यते ॥ ” इति ।

मिताक्षराया

“ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् । प्रेताहारं समं तत्र दशरात्रेण शुच्यति ॥ ” प्रेता- ५
हारैस्तद्वन्नद्रोजने । एतद्दशरात्रं तदन्नभोजन एव । तदभावे त्वेकरात्रं वक्ष्यते । पुनरुपनयनं तु न भवति । क्रियाया विहितत्वात् । आचार्याद्यतिरिक्तक्रियाया त्वाशौचं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तं च भवति । अत एव याज्ञवल्क्य (प्रा १५) “ आचार्यपितृमुपाध्यायाग्निर्हृत्यापि वतीं वतीति । ” निर्हरणमग्निदानादिक्रियातरस्याप्युपलक्षणं । अत एव भविष्यपुराणे

“ व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रं पितुः कुर्यात्क्रियां नृप । तथा मातामहस्यापि दौहित्रं कर्तुमर्हतीति ॥ ” १०

माधवीये ब्राह्मे

“ आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तु वा । मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनं ॥

“ कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तन्नं भक्षयेत् । अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह सवसेत् ॥

“ एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुच्यतीति ॥ ” तुशब्देनैतदाशौचवैलक्षण्यं गम्यते । तेन पित्रादिभिन्नक्रियाया दाहे वहने तदन्नभोजने वा पूर्णाशौचप्रायश्चित्तपुनरुपनयनानि १५ भवति । चद्रिकायां सवसेत् ।

“ पित्रोगुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यं सुतः । सव्रतश्चापि कुर्वति अग्निपिडोदकक्रिया ।

“ तनाशौचं न कर्तव्यं सभ्या चैव न लुप्यते । अग्निं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यं ॥ ”

इति । इदं च प्रागुक्ताग्निदाननिमित्तव्यहनिषेधार्थं न तु दशाहादे । प्रसक्त्यभावात् ।

“ तातात्माचार्यकर्मभ्योऽनेलजलतिलदो ब्रह्मचारी तदीयाशौचं ” इति त्रिंशत्पद्यस्योर्ध्वद्वैहिक २०

पृष्ठे दशाहायाशौचमिति केषांचित्छेसस्य चाभिप्रायं न जाने । यत्तु प्रकाशे प्रजापति

“ ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिडानिर्वपणं पितुः । तावत्कालमशौचं स्यात्पुनश्चात्वा त्रिशुद्धयतीति ॥ ”

तत्र तावत्कालं ब्राह्मणेनमेकाहमित्यर्थः । दिवोद्गास्तादयस्तु आयदिने पूर्णमाशौचं सध्यादिकर्मलोपश्च द्वितीयादिदिनेषु पिंडदानादिकाल एवाशौचः । न तु तत् पूर्वोत्तरकालयो रित्याहुः । तन्न । ब्राह्मणवाक्यमूला-मूलातरकल्पनापत् । प्रत्यहमनेकाशौचोत्पात्तेनाशकल्पनागोत्वाच्च । २५
हारीत

“ विहितं हि सर्पिडस्य प्रेतनिर्हरणादिकं । २५ स्यात्त्वत्पिडस्य तत्रानायत्रिंश्या विनेति ॥ ”

याज्ञवल्क्य (प्रा २६)

“ ब्राह्मणेनानुगतव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् । अनुगम्याभासि स्यात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतमुक्त्वा शुचिरिति ॥ ”

मनु (अ ५ श्लो १०३)

“ अनुगम्येच्छया प्रतः ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ज्ञात्वा सचेत् स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्रादय विशुद्धयतीति ॥ ” ३०

* बध्नलयनय-पुस्तकेषु । २ ज्ञ- गोचरयति । ३ ज्ञ-तद्रोजने । ४ ज्ञ-तत्र । ५ ज्ञ-विशुद्ध ।
६ ज्ञ-तु ५ । ज्ञ-तत्र ।

ज्ञातिः सजातीयमात्रं न तु सपिडः । तदनुगमने दोषामावात् । इदं च घृतप्राशनं कुच्छेध्वपाठेन तत्त्वाभावेऽपि तप आत्मकप्रायश्चित्तत्वात् भोजननिवर्त्तकं । स्वान्तरहीनवर्णानुयाने एकाहं प्रकृत्य वस्त्रिभ्यः (अ. २३ सू. २६) “ शवानुगमने वैवमिति ” । “ विप्रस्य वेद्यानुयाने तु पक्षिणीति ” विद्वानेऽपरादयः (पृ. १८४ पं. १८) । पराशरस्तु

५ (३ आ. का० श्लो. ४४)

“ मृत तु वैश्यमज्ञानात् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । कृत्वा शौचं द्विरात्रं स प्राणायामान् पढाचरेदिति ॥ ”
एतदेव क्षत्रियस्य शूद्रानुयानेऽपीति ग्रन्थकृतः । तथैव दशश्लोक्यामपि ।
पराशर (अ. १ ३ ४५, ४६)

१० “ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेत्क्षीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्धयति ॥ ”
“ त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णं नदीं गत्वा समुद्रगा । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ॥ ”
ज्ञानदुर्बलः ज्ञानशून्यः । एतस्मान्नादित्यत्रापि । ब्राह्मे

“ ब्राह्मणस्त्रयवर्णानां न करोति कदाचन । कामान्मोहाद्भयाहोमात्कृत्या तज्जातितां व्रजेदिति ॥ ”
ब्राह्मणपद्मपलक्षणं । वर्णानामिति सामान्यतो ग्रहणमपि हीनजातिपरमेव । तत्प्राप्तेरेवानिष्टत्वात् ।
नामादिग्रहणाच्च । धर्मार्थं द्विजस्य द्विजक्रियायां न दोष इति गम्यते । शुभ पुत्रः

१५ “ शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकैनाऽप्यथ निर्वपेत् । प्रथमेऽहनि यद्व्यव्य तदेव स्यात्साहिकं ॥ ”
• भविष्योत्तरे

“ गृहद्वारे इमंशाने च तीर्थे देवगृहे तथा । यत्रायो दीयते पिडस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥ ”

निगमे

“ एकस्तोयाजलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते । द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्रया ॥ ”

२० “ पंचमे पंच पट् पष्ठे सप्तमे सप्त एत्र हि । अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥ ”

“ येन स्युः पंचपंचाशत् तोयस्पर्शजलयः क्रमात् । तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलाद्रिमि ॥ ”

“ पंचभिः पंचभिस्त्वेति पात्रैरजलिभिस्तथा । एकादशैर्बेन्द्रियाणि कर्पते सास्रदशीनादिति ॥ ”

पिडश्च पुराणे

“ तिला. क्षीरं तथा तोयं धूपं दीपं तथा बलिः । मधु सर्पिः समायुक्त पिडमाहुर्मनीषिण ॥ ” इति ॥

२५ तथा

“ अर्थे पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः । उर्णातंतुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिडमर्चयेदिति ॥ ”

स्मृत्यतरेऽपि । “ भूमौ पिडप्रदानं च कर्पू कृत्वा विधानतः ” इति । कर्पूस्तु प्रादेशमात्र-
दीर्घा चतुरंगुलविस्तारा तावदेव निष्ठा गर्त्तस्वरूपा ।

अस्थिसंचयने संवर्त्तः

३० “ प्रथमेऽहनि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह ” ।
कचित् द्वितीयेऽप्युक्तं । वैष्णवे (३१३१४) तु “ चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात्तथा
च गंगामसि प्रक्षेप ” इति ॥

प्रक्षेपो यथा

“पद्मेस्त्रं कौशेयं मांजिष्ठश्चेतश्चक्रकंठशाणपट्टाजिनेरष्टभिरुपर्युपरि संवेष्ट्य पंचगव्येन प्रक्षाल्य सास्थिर्दश स्नानानि कृत्वाऽस्थानि पलाशपत्रपुटे संस्थाप्य पुनर्मधुघृततिलहैमशकलैः सह सुत्पिष्टे विधाय कृतापसव्यो नाभिमात्रे जले मृतनामगोत्राद्युल्लेखपूर्वकं मृतश्राद्धपूर्वकं च प्रक्षिप्य रजतं ब्राह्मणाय दद्यात् । एवं गंगायां तद्वेषे स्वर्गः । प्रयागादौ तु मुक्तिरपीति फलं ।” ५

वपनविषयं देवलः

“दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्दहिर्भवेत् । तत्र व्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुतखानि तु॥” वपनादि च दशमपिंडदानोत्तरं । “समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुवाहृतमिति” ब्रह्मपुराणात् । “भौमार्कमंदवारमालिख्नुचशुक्रास्तादौ गंगायामास्यप्रक्षेपं न कुर्यादिति” त्रिस्थलीसेता । “अस्थिशेषं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं । प्रथमेऽन्द्रे न कुर्वीत कृते पितृसपिंडने” ॥ १० ‘यदि न स्यात्सपिंडनमिति’ कचित्पाठः ।

“अस्थिशेषं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं । प्रथमेऽन्द्रेऽपि कुर्वीत यादृश्याद्भक्तिमान् सुतः” ॥ इति । दर्शश्राद्धं गयाश्राद्ध इति कचित्पाठः । अत्र पुत्र इत्येवोद्दिश्य समर्थकं । भक्तिस्तु कर्मगतया प्राप्तोऽनूद्यते । अतः सुतेनाथाद् कार्यं नान्येन । स्मृत्यन्तरेऽपि

“द्वितीयेऽहनि प्रकर्तव्यं शौरकर्म प्रयत्नत । तृतीये पचमे वाऽपि सप्तमे वा प्रदानतः” ॥ इति ॥ १५ पैकादशाहिकश्राद्धप्रदानाद्वागित्यर्थः । आपस्तम्बः (१।३।१०।६) “अनुमादिनां च परिवापनमिति” । अनुमादिनः कनिष्ठः सर्वे सपिंडा पुत्रा एवेति भित्ताक्षरायां (पू.१७।१।५४) ।

अनुपनीतपुत्रपत्न्यादेर्दाहाधिकारमाह कात्यायन

“असस्कुतेन पत्न्या च साम्निदानं समंत्रकं । कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि” ॥ कृतचौलस्तृतीयवयोत्तरं सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । २०

“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मंत्रवस्पेतृमधिकं । ययसौ कृतचूडः स्यायदि च स्यान्नितरः” ॥ इति शुभतरके । अत्र विशेषणद्वयमपि विवक्षितं । विधेयकर्तृगतत्वात् ।

षट्पिंडा अपि स्मृत्यन्तरे

“स्थाने श्राद्धेऽप्येतीति चिताया शवहस्तके । श्मशानवाप्तिभूतेभ्यः पंचमं प्रातिवेदमक ॥

“पञ्चः संवयने गोक्तो दशपिंडा दशाहिका । श्राद्धयोहशकं चैतप्रथमं परिधीर्तितामिति” ॥ २५ प्रातिवेशिको द्वारदेशस्थः । कर्मप्रदीपेऽपि

“उक्तौ द्वारदेशे च विप्रातौ शवहस्तके । स्तंबे संवयने चापि षट्सु पिंडांश्च निर्दिदिति” ॥ स्तंबाभिता । कुशमुष्टिरित्यन्ये । ब्रह्मपुराणे

“स्त्रिभो वा द्वाघदेहो वा श्वापदैर्भक्षितोऽपि वा । अंगमुपाद्यतेषां पिंडदानैर्दशान्तकेः ॥

“आतिवाहिकदेहस्तु प्रेतपीडासमान्वितः । न हि मोक्षमवाप्नोति पिंडोऽन्यत्रैव सोऽभुते” ॥ २० आतिवाहिकदेहः प्रेतशरीरं ।

“ कृते सपिंडीकरणे ततः संवत्सरात्परं । प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

“ शिरस्स्वायेन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते तथा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥३॥

“ गलास्य भुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् । चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिंगगुदानि च ॥

“ ऊरुजंघे तथा पादौ पंचमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥

५ “ दंतलोमान्घृष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्रिपर्ययः । जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमादिति ॥”

बृद्धवसिष्ठः

“अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वान्न विमुच्यते । अर्वाक्तु द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतमिति ॥”

अंगिराः

“ प्रथमेऽग्निं तृतीयेऽग्निं पंचमे सप्तमे तथा । नवमेकादशे चैव नवश्राद्धं तदुच्यते ॥”

१० नागरखंडे

“ त्रीणि संचयनस्यार्थं तानि वै शृणु सांप्रतं । यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

“ एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः । ततः संचयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमुच्यते ॥”

“ पंचमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा । दशमैकादशे चैव नव श्राद्धानि तानि चेति ॥”

नवसंख्याकान्युक्तानि भविष्यपुराणे

१५ “ नवसप्तविंशं राज्ञा नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यंतयोर्वर्णयोस्तु षड्वित्याहुर्महर्षयः ॥” इति ।

षड्वचपरिशिष्टे

“अनुदकमधूपंचगंधमात्स्यविवर्जितं । नवश्राद्धममंत्रं च पिंडोदकविवर्जितं ।” अनुदकमर्घ्य-
रहितं । पिंडोदकं प्रत्यवनेजनोदकं । शातातपः

“ सूतके मृतके प्राप्ते द्वितीयं मृतकं यदि । पिंडदानं प्रकर्त्तव्यं षष्टोत्सर्गं तथैव च ॥

२० “ आरब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशीचपिंडास्तु शेषान्दयायथाविधीति ॥”

यत्तु स्मृत्यन्तरेऽपि

“ न हन्यात्सूतकं कर्म द्वादशैकादशाहिकं । शुद्धो वा यदि वाऽशुद्धः कुर्यादिवाविचारयन्निति ॥”

तन्मूलं मृग्यं । दशाहमध्ये दर्शपाते ऋष्यशृंगः

“ आशीचमंतरा दशो यदि स्यात्सर्ववर्णिनां । समाप्तिं प्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥”

२५ भविष्यपुराणेऽपि

“ प्रवृत्ताशीचतंत्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते । समाप्य चोदकं पिंडान्न स्नानमात्रं समाचरेत् ॥”

अशौचसमाप्तिपर्यंतं प्रत्यहं स्नानमाचरेदित्यर्थः । पैठीनसिखरिपि

“ आयेद्वावेव कर्तव्याः प्रेतपिंडोदकक्रियाः । द्विरेदवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥”

मातापितृविषये तु गारुडः

३० “ पित्रोराशीचमध्येऽपि यदि दर्शः समापयेत् । तावतैवोत्तरं तंत्रं पर्यवस्येऽयहात्परं ॥”

यत्तु गौतमः

“अंतर्दशाहं दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् । पित्रोस्तु यावदाशीचं दद्यात्पिंडं जलांजलीमिति ॥”

तभ्यहांतर्दशीपरं इति पितामहचरणाः । कालादर्शोऽप्येवं । यजु मदनो गोतमीय
मौरसपुत्रपरं गालथं त्वनौरसपरमिति तन्न । वैपरीत्यस्यापि संभवेन विनिगमनाविरहात् ।
यदपि स एव माभयनिर्णयामृतकारो च गालथमापद्विषयमाहुः तदपि न । मानामावात् ।
व्यहमध्ये आपदि तदुत्तरं च तदभावे गौतमीयस्यापद्विषयतया वैपरीत्यस्यापि सुवचस्त्वेन
विनिगमनाविरहादवस्थात् । मत्स्यपुराणे

“ दशाहानंतरं पुत्रो वृषोत्सर्गस्य पूर्वकं । आरभ्येत शुचिर्भूत्वा श्राद्धमेकादशेऽहनि ॥ ”
वृषोत्सर्गं कृत्वेत्यर्थः । वृषोत्सर्गप्रयोगस्तु श्राद्धमयूख उक्तः । स्त्रीविषये

“ पतिपुत्रवती नारी भर्तृश्रमं मृता यदि । वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां तु दद्यात्पयस्विनीमिति ॥ ”
विशेषः । वृषोत्सर्गादपि पूर्वं विष्णुतर्पणमुक्तं गारुडे

“ पूर्वं तु तर्पणं कार्यं मंत्रैः पौराणवैदिकैः । सर्वोपध्यक्षतैर्भिन्नं विष्णुमुद्दिश्य तर्पयेत् ॥ १० ”

“ कार्यं पुरुषसूक्तेन मंत्रैरपि च वैष्णवैः । दक्षिणामिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ ”

“ अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः । अव्ययः पुंडरीकाक्षः प्रेतमुक्तिप्रदो भवेति ॥ ”

पैठीनसिः

“ एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुद्राहृतं । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पुयकृ पुयकृ ॥ ”
निर्णयसिंधौ शास्तातपः

“ अन्तर्दशाहे मरणात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडदानं यथाविधि ॥ ”
पातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं च कुर्यात् । लौगाक्षिः

“ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ ”
आद्यं श्राद्धमिति सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतं । याज्ञवल्क्योऽपि (आ० २५६)

“ मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं । प्रतिवत्सरं चैवमायमेकादशेऽहनि ॥ ” २०
आद्यमेकादशेऽहनीत्यनेनाद्यदिनप्राप्तयोराद्यमासिकायत्परिक्योरेकादशाह उत्कर्षो विधीयते ।

अथ मृताग्निहोत्रप्रकारः

कारिकास्तु

“ मृताग्निहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्तत्र कथ्यते । प्राचीनावीतिना सर्वं शंस्यमेवोद्धोत्सर्वे । ”
शंस्य आहवनीयः ।

“ सादनामावतः कूर्चस्थापनं न भवेद्विह । प्राग्मेर्दक्षिणाम्बेध तृणेः शंस्य परिस्तृतिः ॥ २५ ”

“ पर्युक्षणं च तस्यैव कार्यमत्रापदक्षिणं । न कुर्याद्दक्षिणतो मसम निरुचोष्णं च संधिर्ना ॥ ”

“ दुग्धं भस्मन्यधिभ्रित्वावज्येतेऽसेकवर्जितं । उदासयेत्तदासाय दक्षिणा सुकमुत्रं ततः ॥ ”

“ प्रतौष्य प्रेवरहितं तत्पयः सकृदुन्नयेत् । धारयेत्समिधं त्वयो नर्प्यं दक्षिणतो भयेत् ॥ ”

“ तूर्ष्णी समिधमापाय सव्यं जानु निपात्य च । अपसव्यं सुत्रं कृत्वा सकृत्सर्वं विनिक्षिपेत् ॥ ”

“ ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन्वसेत् । ऊर्णाभिश्छादयेत्तानि धृतेनाभ्यन्य पूर्ववत् ॥ ३० ”

* ल-काठः । १ ह-बरेद, घ-बरे । २ ह-न्वा । उअर्क-दुत्प । ३ ल-ज्वल्य, जई-ज्येता-

“ पात्राणि योजयित्वा तं दहेवेतामिस्ततः ॥ ” इति । इदं च मृताग्निहोत्रे देशांतरात् मृतकलेवरामनानन्तरं हत्वा कलेवरं दग्धव्यमिति केचित् । अन्ये तु प्राकृताग्निहोत्रस्थाने मृताग्निहोत्रस्य श्रुत्यादावुपदिष्टत्वात् कलेवरस्यास्र्थां वा गृहगमनपर्यन्तं प्रतिदिनं सायंप्रातर्यथोपदिष्टं होतव्यमिति वदन्ति । दाहे यद्यपि “ आहिताग्निमग्निभिर्द्रव्हति यज्ञपात्रेभ्ये ” त्वविशेषेण णाग्रयः श्रुतास्तथापि “ तथोर्यः पूर्वं म्रियते तस्य त्रेतायां पितृमेघः संपद्यते ” इति सूत्रात् “ आहिताग्न्योश्च दंपत्योर्यश्चादौ म्रियते शुचिः । तस्य देहः सर्पिंडैस्तु दग्धव्यस्त्रिमिराग्निभिरिति ॥ ” “ पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैरिति ॥ ब्रह्मपुराणवचनात्रेताया एव दाहसाधनता न सम्भावसध्ययोः । सम्भावसध्या वाहिताग्नेर्देहनकर्मणि न प्रयुज्येते । “ चित्ताप्रदेशात्प्रागुदीच्यां दिशि पंच प्रक्रमानतिक्रम्योऽसृजतीति ” १० शाक्यार्यनिवचनात् ।

स्त्रीमरणे छंदोगपरिशिष्टे विशेषः

“ अनयैवागुता नारी दग्धव्याऽपि व्यवस्थिता । अग्निप्रदानमंत्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥ ” व्यवस्थिता साध्वी । आवृत्प्रकारः । असाध्वी तु केवलाग्निभिः । पात्राणि तु चितेरुत्तरतः समीपे तदग्न्येकदेशेन पुष्पदग्धव्यानि । अतिनिदिता तु केवलाग्निभिरपि न दग्धव्येति तद्भूतो ॥ १५ एवं अनेकभार्यस्य ज्येष्ठयां जीवत्यां सहाहिताग्निर्द्वितीया तृतीयाऽपि स्त्री गार्हपत्यैकदेशेन त्रिभिर्वाऽग्निभिर्दग्धव्या “ तस्मान्नर्येकदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी । पत्नी ज्येष्ठेतरा वाऽपि यज्ञपात्र्ये निरूपितं ॥ ” तथा “ स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्धव्यं वैदिकाग्निभिर ” स्युभयथा वचनसद्भावात् वैदिकाग्निभिर्दाहपक्षे च ततो ज्येष्ठया सह पुनराधानं । आधानोत्तरकाले या विवाहिता स्त्री सा तु वैदिका- २० ग्निभिर्दग्धव्या । किंतु गार्हपत्यैकदेशेनेति केचित् । परे तु स्मार्त्ताग्निस्त्वे तेन तदभावे लौकिकेनेत्याहुः । विशेषमाह मंडनः

“ अग्नावरण्योरारूढे प्रमायेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहण ॥

“ घृतं च द्वादशोपानं तूष्णीं हत्वा शवाक्रियां ॥ ” “ उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय प्रेताहुती चात्यजुष स्वाहे ” त्पुपावरोहणमंत्रः ॥

२५ अग्निनाशे यजमानमृतौ कारिकायां विशेषः

“ अग्निनाशे मृतिश्चेत्स्यादाहिताग्नेस्तदोच्यते । नयोऽन्मुकं मथित्वैर्न संस्क्रुयुस्तदभावतः ॥

“ तद्भस्मस्पृष्टकालेन मथित्वा निर्दहेन्न तं । नष्टेष्वग्निष्वथारण्योनाशे स्वामी म्रियेत चेत् ॥

“ आहरेद्वरणी द्वंद्वमाधानोक्तं च तदथा ॥ ”

अथ विच्छिन्नाग्नेस्तृष्टाग्नेश्चाधानमाह मंडनः

३० “ विच्छिन्नमग्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलं । आहिताग्नि मृतं दग्धुं त्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥

“ भारद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ॥

- “ प्राचीनाधीतवान् कुर्यादिग्न्यागारे तथा स्वरात् ।
- “ तत्राग्नीनां च संस्कृत्यै प्रेतं स्वाम्यासने क्षिपेत् । नर्यालयेऽरणी स्थाप्य मंथेयस्येति मंत्रतः ॥
- “ धैस्यान्नयो जुह्वतो मां सकामः संकल्पयंतु ते यजमानं ।
- “ ध्यायंतु ते हविषे सादिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयंत्रिति ” मंथनमंत्रः ।
- “ तूष्णीमुच्छृत्य शंस्याग्निं संस्कृतेन च सर्पिषा । शंस्ये हुत्वा सुवा तूष्णीं गृहीत्वा द्वादश सुमान् ॥ ५
- “ दक्षिणाग्निं समुद्धृत्य निदिहेत्पूर्ववच्छवं ” ॥ उत्सन्नाग्नेरग्निसद्भावे एवं । अरण्योरमाने तु
- “ उत्सन्नाग्नेर्मतस्याथ न स्तः पूर्वं यदारणी । आनीयान्ये तयोः प्रेतपाणिं स्थाप्याथ दक्षिणं ॥
- “ अथं त इति पुत्रादिः समारोप्य यजुर्जपेत् । मृताग्न्याधानमसर्वं कृत्वा तं पूर्ववद्देहेत् ॥

“ अनाहिताग्नेरप्येवं मृताधानं यथोदितं ” ॥ अनाहिताग्नेरिति तु स्मार्ताग्निकार्त्तियादि-
पर । तेषां स्मार्ताधानाम्नानात् । यदि मृते भर्तारि भार्या विधेय तदाऽरणी संपाद्य मंत्रवद्भि १०
निर्मथ्य तेनाग्निना पात्रैर्विना दाहः । एव भार्यामरणोत्तरकाल मृतस्य पुंसो निर्मथ्येनैव दाह इति
कात्यायनानुसारीणः

अथ प्रेतक्रियायां निषिद्धकालः

तत्र गार्गीः

- “ प्रत्यक्षशवसस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् । आशौचमध्ये क्रियते पुनःसंस्कारकर्म चेत् ॥ १
- “ शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु । आशौचविनिश्चयो च पुनः संक्रियते मृतः ॥
- “ संशोध्यैव दिनं ग्राह्यं ऊर्ध्वं संवःसरायदि । प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ॥
- “ कृष्णपक्षस्तु तत्रापि वर्जयेत्त दिनक्षयम् ” ॥ इति ।

प्रेतश्राद्धं प्रकृत्य गार्गीः

“ नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्या त्रिपुरे । तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥” २०

त्रिपुरेकरयोगश्च रत्नमालायामुक्तः

- “ त्रिपुत्रकरणे... भद्रातिथिर्विदि जायते । सुरंगुहशानिश्मापुत्राणां कथंचन वासरे ॥
- “ मुनिभिक्षित्तः सोऽय योगस्त्रिपुरे संशितस्त्रिगुणफल्दो बृद्धौ नष्टे हते च मृतेऽपि वा ॥”

प्रेतक्रियां प्रकृत्य महामारते

“ नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्नातो भवेन्नरः । न प्रोत्पद्योः कार्यं न चाग्नेये च भारत ॥” २५

ज्योतिःपराशरः

“ साधारणे भुवोऽप्ये भेत्रे नो क्षस्यते मनुष्याणां । प्रेतक्रियां कथंचिन्त्रिपुरे यमलधिष्येवैव ॥”
साधारणे कृत्तिकारविशासे । भुवाणि उत्तरात्रयं रोहिणी । उमाणि पूर्वात्रयं भारणी मघा च ।
मेत्राणि मृगचित्रानुराधारेक्य । यमलधिष्ये धनिष्ठा ।

याराहपुराणे

“ चतुर्धाष्टममे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकुर्ये व्यतीपाते वैशुने परिये तथा ॥

“ करणे विष्ठिसङ्गे च शनैश्चरदिनेऽपि च । त्रयोदश्या विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥ ”
जन्मतारात्रय मघादशमैकोनविंशानि नक्षत्राणि ।

कश्यप

“ भरण्यार्द्रा मघेऽऽश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च । प्रेतकृत्येऽतिबुध्नानि घनिष्ठाय च पचकम् ॥

५ “ फल्गुनीद्वितयै रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु । द्वे आपादे विशाखा च मानि द्विचरणानि च ॥

“ एतानि किञ्चिद्बुध्नानि वर्जयेत्सति संभवे ॥ ” इति ।

यदा षोडशश्राद्धानि एकादशाहादिषु स्वम्बकालेषु क्रियते तदा नदादिकं न वर्जनीयमित्याह गोभिलः ।

“ नदाया शुक्रवागे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु । एकादशाहप्रभृति नैकोद्विधं निषिध्यते ॥ ” इति ।

१० प्रेतक्रियायामुपस्थिताया देवाद्युगादिप्रभृतीनामुपनिपाते दिनशोधनं विनैव तत्र प्रेतक्रिया कार्या ।
तथा च स्मृत्यन्तरे

“ युगमन्वादिसंक्रान्तिर्दशैः प्रेतक्रिया यदि । देवादापतिता तत्र न नक्षत्रादिशोधनं ” ॥

इति प्रेतक्रियायां निषिद्धकालाः ।

अथ प्रोपितमरणे विशेषमाह मदनरत्ने वृद्धमनु

१५ “ प्रोपितस्य तथा कालो गतध्वजद्वादशाब्धिकः । प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ ”

“ पितरि प्रोपिते यस्य न वार्ता भव वा गति । तस्य पूर्ववयस्कस्य त्रिंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया ॥

“ उर्ध्वं पचदशोब्दा तु मध्यमे वयसि स्मृता । द्वादशाहत्तरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता ॥

“ चाद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा सुते । कुशौ प्रतिकृतिं तस्य दग्ध्वाऽऽशौचा-

२० दिका क्रिया ” ॥ इति ।

कार्या इति शेषः । कुशैरित्यसंभ्रामभ्युपलक्षणः । छद्मोपपरिशिष्टे

“ विदेशमरणेऽस्थानि आहृत्याभ्यज्य सर्पिणा । दाहयेद्गर्हिषाऽऽऽच्छ्रय पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

“ अस्थनामलाभे पर्णानि शकलान्युरुक्या वृता । दाहयेदस्थिसरूयानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥ ” इति ।

अनाहिताग्नेस्तु विशेषो ब्राह्मे

२५ “ अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो गृह्याग्निना द्विजैः । तद्भावे पलाशाना वृते कार्यं पुमानपि ॥

“ श्वेऽस्त्रिभिः षष्ठ्यधिकैः शरेभृतैर्विधानतः । वेष्टितव्यस्तथा यत्नात्कुण्ठसारस्य चर्मणा ॥

“ ऊर्णासूत्रेषु बध्वा तु प्रलेप्तव्यो यवैस्तथा । सर्पिर्जलसमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाऽग्निना ॥

“ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सर्वांघ्रि । एव पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ” इति ।

पर्णशरं पर्णं पलाशस्तस्य शरं । पर्णत्रयवृत्तं तत्प्रतिरूपकमित्यर्थः ।

३० इदं च त्रिरात्रं दशाहादिसपूर्णाशौचकालान्तरं कार्यं । दशाहमध्ये तु तच्छेषेणैव ।

आहिताग्नेरतीतसंस्कारे दाहदिनात्सर्वेषां सपिण्डीनां सपूर्णमेव । अनाहिताग्नेस्वतीर्तिसंस्कारे

पत्नीपुत्रयोरणुहीताशौचयोः कर्माधिकारिणोस्त्रिरात्रं । तथा च गृह्यपरिशिष्टे (अ ३।१३)

“ अघातीतसंस्कारः । स चेदतर्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेत्तूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्या-

गृहीताशौचयोः कर्माग्निरात्रम् ” इति । मरणसदेहे अगृहीताशौचत्व मरणा (? ण) निश्चये गृहीताशौचत्व बोध्यम् ।

अत्र कैचित्—पत्नीपुत्रग्रहणात् “दग्ध्वेति” इत्याप्रत्ययाद्दाहकर्तृमात्रविषयत्वेन प्रतीयमानस्यापि विरात्रस्य समानकर्तृत्वाविवक्षया पत्नीपुत्राविषयत्व कल्पनीयमित्याहुः । तन्न । गृह्यपरिशिष्ट कर्मागत्वेनेव विरात्रविधानाद्दाहकर्तुरेव विरात्र प्रतीयते । तेन दग्ध्वेति इत्याप्रत्यययोक्तसमान- ५ कर्तृकत्वविवक्षैव युक्ता । पत्नीपुत्रग्रहण तु कर्तृमात्रोपलक्षणम् । अत एव विश्वादर्शे “प्रति- कृतिदहने त्वग्निदे स्याद्विरात्रम् ” इत्युक्तम् । अन्यथा मरणनिश्चये पुत्राभावे कृताशौचाया अपि पत्न्या पुनः सस्कारे विरात्र पौत्रादेर्दह कर्तुं शौचमिति सकलशिष्टाचारविरुद्धं चापयेत् । यत्तु मम त्वेव प्रतिमार्तीत्यादिना गृह्यपरिशिष्टानांश्वासपक्षे गृहीताशौचानां वा पुत्रादीनां सपिडाना विरात्रमाशौचमित्युक्तं तदप्युक्तम् । “पितरी चेत् ” इत्यनेन पुत्राणां दशरात्रविधानात् । यद्यपि १० चेद् पर्णशरदाहातिरिक्ते सावकाश पर्णशरदाहनिमित्तं च विरात्र पुत्रातिरिक्तसपिडानां सावकाश- मिति न परस्पर बाध्यबाधकभावे विनिगमकमस्ति तथापि विरात्रसमुचितं दशरात्रं कार्यम् । समुच्चयस्तु दशाहेन विरात्रस्य प्रसंग सिद्ध एव । एव च शिष्टाचारोऽप्यनुगुणीभवतीति । अगृहीताशौचानां सपिडानामपि विरात्रम् । तदाहांगिरा

“देशातरमृतं श्रुत्वा नाशौचं चेत्कथंचन । कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ॥” १५
समानदेशे त्वगृहीताशौचानां सपिडानां स्वाशौचकालोत्तरत्वमात्रनिर्णये “मासत्रयं विरात्रं स्यात् ” इत्यादिना कालविशेषे विहितस्य विरात्रैर्माससख्याविशेषाज्ञानाद्भ्रातावापि प्रथमोपस्थित विरात्रमेव कार्यम् । स्वाशौचकालोत्तरत्वानिश्चये दशाहातर्गतदिनविशेषजातत्वनिश्चये यच्छेषमित्येव । दिनविशेषानिश्चये तु शेषरूपापवादप्रवृत्त्या दाहरूपोत्सर्गस्यैव प्रवृत्तिः । गृहीताशौचानां ज्ञानमात्रमिति । अमुकमेवाध्याय स्मृत्यर्थसारकारं सजानाह । गृहीताशौचस्य पुत्रस्य २० पत्न्याश्च विरात्रम् । पत्नीपुनः सस्कारे पत्युश्चैव । अगृहीताशौचानां सपिडानां विरात्रम् । गृहीता- शौचानां स्नानमात्रमिति त्रिकैः ।

अथ पलाशप्रतिकृति

तत्र कल्पतरौ

“अस्थीनि चैत्रं लम्ब्यते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणम् । पलाशपत्रवृत्तानां पष्ठ्याधिकशतत्रयम् ॥ २५

“कुष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्ट्याजिनेन त । ऊर्णासूत्रेण बध्नेव यवपिष्टे प्रलेपयेत् ॥

“निर्दिश्य देवदत्तोऽयं नाम्नेत्याहोश्चलायनम् । अक्लाऽऽज्येन दहेत्कृत्वा मुद्दिग्धं सचयार्थम् ” इति मुद्दिग्धमिति यवपिष्टलेपोत्तरं मुदाऽऽध्यालिप्य दग्ध्वाऽऽध्ना स्थाने तां दग्धा मुद्दं सचिनुद्या- दित्यर्थः । अत्रेत्य पलाशवृत्तविभागः ।

“अशीत्यर्द्धं शिरस्थाने म्रिवाया दश योजयेत् । उरसि त्रिंशत् दद्याद्विंशत् जठरे न्यसेत् ॥ ३०-

“बाहुभ्यां तु शतं दद्याद्दद्यादगुलिभिर्यत्र ॥ ” तृतीया सप्तम्यर्थः ।

“द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्ने एव तु ॥

“ऊरुभ्यां तु शतं दद्याद्विंशत् जानुनघयोः । पादागुलीषु दशधा एतत्प्रेतेषु लक्षणमिति ॥”

तया

“नालिकेरं शिरःस्थाने तुंबं दद्यान्न तालके । पंचरत्नं मुले दद्याज्जिह्वायां कद्रुलीफलम् ॥

“आत्रेण नालकं दद्याद्दालकं घ्राण एव च । वसायां मृत्तिका दद्याद्गोमूत्रेण तु मूत्रकं ॥

“गंधकं घातवो देया हरितालं मनःशिला । पारदं रेतसःस्थाने पुरीषे पित्तलं तथा ॥

“मनःशिला तथा गात्रे तिलकल्कं च संधिषु । यवपिष्टं तथा मांसे मधु शोणितमेव च ॥

“केशेषु च जटाजृष्टं त्वचायां च मृगत्वचं । कर्णयोस्तालपत्रं च स्तनयोश्चैव गुंजिका ॥

“नासायां शतपत्रं च कमलं नाभिर्मण्डले । वृताकं घृणद्वंद्वे लिङ्गे स्याद्गर्जरं शुभं ॥

“घृतं नाभ्यां प्रदेयं स्यात्कौपीने च त्रपुः स्मृतं । मौक्तिकं स्तनयोर्भूत्रिं कुंकुमेन विलेपनं ॥

“कपूरगुरुयूपैश्च शुभ्रैर्माल्यैः सुगंधिभिः । परिधानं पट्टसूत्रं हृदये रुक्मकं तथा ॥

“ऋद्धिवृद्धी उभौ द्वौ च चक्षुर्भ्यां च कपर्दीकौ । सिंदूरं नेत्रकोणेषु तांबूलाद्युपहारकैः ॥

“सर्वोषधियुतं प्रेतं कृत्वा पूजां यथोदितां । साम्रिके चापि विधिना यज्ञपात्रं न्यसेत् क्रमात् ॥

“शिरो मे श्रीः पुनंतु मा’ ‘इमंमे वरुणेति’ च । प्रतस्य पावनं कृत्वा शालग्रामशिलाजलेः ॥

“विष्णुमुद्दिश्य दातव्या सुशीला गो पयस्विनी । तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥

“सप्तधान्यं क्षितिर्गोश्च एकैकं पावनं स्मृतं । तिलपात्रं ततो दत्त्वा पददानं तथैव च ॥

“ततो वैतराणी देया सर्वाभरणभूषिना । कर्तव्य वैष्णवं श्राद्धं प्रेतमुक्त्यर्थमात्मनि ॥

“प्रेतमोक्षं ततः कुर्याद्धृदि विष्णुं प्रकल्प्य च । ‘ॐ’ विष्णुरिति संस्मृत्य प्रेतं तं मृत्युमेव च ॥

“अग्निदाहं ततः कुर्यात्सूतकं च दिनत्रयं ॥”

इत्थं प्रतिकृतिकरणानंतरं पात्रप्रतिपत्तिविषये कात्यायनः—“केशश्मश्रुलोमनखनिकृतनानि कृत्वा विपुरीषं च्छेत्त्वा केशादीन्निधाय सर्पिषांऽतरं क्त्वा चित्तावेनमादधाति । कृष्णाजिन-

२० भास्तीर्यं प्राक्शिरसं सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुले प्रथमं दक्षिणहस्ते

जुहू* सादयति घृतपूर्णा* स्फचचोपभृत* सव्य उरसि भुवां मुलेऽग्निहोत्रद्वयीं नासिकयोः

सुवो कर्णयोः प्राशिरहरणे शिरसि चमसप्रणीताप्रणयनं कपालादि चैके पाद्भयोः शूर्पे उदरे

पानी* समवत्तधानीं घृपदाज्यवती* शिञ्जे शम्यामरणी घृणयोरंतरंगुरु यज्ञपात्राण्यन्यायस्व-

वहरणं मून्मवाहमयानामयस्मयानि ब्राह्मणाय दद्यादिति” । केशश्मश्रुनखलोमकृतनानादिकं शवस्य ।

२५ प्रतिकृतो तु लोफः । सप्त प्राणायतनानि मुखनासाक्षिर्कर्णंध्रणि । श्रोतपात्रप्रतिपत्तिस्तु

एवमेव “आहिताग्नेस्तु पात्रन्यासादिकं भवेदिति” कातीयोक्तेः । स्मार्त्तपात्रप्रतिपत्यनंतरं कर्त्तव्या

स्मार्त्तानां प्रतिपत्तिस्त्वं । दक्षिणशिरसं च शवं चित्तौ निधाय मुले हिरण्यं शिरसि चमसं

पाद्भयोः शूर्पे अंत्योररणी उद्गमे । प्रोक्षणापात्रादीनामंतरणोरूपदेशः । चंद्रोपेटीकयोश्च ।

मून्मयादीनामसि । ततः शिरःप्रदेशेऽग्निं दत्त्वा सुवेणास्मान्बन्धित्याहुतिं हुत्वा दक्षिणनासिकायां

३० सुवं प्रक्षिपेत् । स्फयं च दक्षिणे हस्ते शेषमारिताप्रिवदिति । मृताहाजाने वीरिपकायां

“अत्र यस्य निषनं चान्यत्र चेज्जायते ऊर्ध्वं पंचदशाब्दतः प्रतिकृतिं संस्मृत्य तस्याचरेदत्तं

कर्म स एव वाहद्विषसः स्थादात्रिके कर्मणीति” । मृताहाजाने तु पैटीनासिः

“ अनग्निमत उक्तातेराशौचादिद्विजादिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्ये मृते सति ॥ ”

वृहस्पति

“ न ज्ञाप्येत मृताहश्वेत्यमिति प्रोचिने सति । मासभ्येत्यातिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि ॥ ”
यत्कर्त्तव्यं तदिति शेष । अत्रैव विषये

“ श्राद्धाविघ्नं समुत्पन्ने आविज्ञाने मृतेऽहनि । एकादश्या तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ” ५ ।
इति मरीचिवचनात् “ दर्शो वा एकादशी चेति ” विकल्प । पक्षाज्ञाने कृष्ण । एकादशीज्ञाने तु तद्गतेकादश्यावेति विशेष । ” मृताहज्ञाने मासाज्ञाने तु भविष्यपुराणे

‘ दिनमेव विज्ञानाति मास नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाऽथ समाचरेत् ॥ ”
उभयाज्ञाने तु वृहस्पति

“ दिनमासो न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुन । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त्या विशेषितौ ॥ ” १० ।
तदज्ञानेऽपि भविष्योत्तरे “ मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण त्विति ” ॥
पूर्वोक्तसर्वाज्ञाने प्रभासरण्डे

“ मृताह यो न जानाति मास वाऽपि कथंचन । तेन कार्यममावास्या श्राद्ध माघेऽथ मार्गक ॥ ” इति

अथ धनिष्ठादिपञ्चकमृतौ शास्ति

‘ आदौ कृत्वा धनिष्ठादिमेतन्नक्षत्रपञ्चक । रेवत्यने सदा द्रुष्यमशुभं सर्वदा भवेत् ॥ ” १५

“ दाहस्तत्र न कर्त्तव्यो विप्रान्दिस्वर्जातिषु । दीयते न जल तत्र अशुभं जायते भृशं ॥ ”

ज्यातिर्निबध्नादौ

“ कुर्यान्न दारुवृणसग्रहमतकाशायानं मृतस्य दहनं गृहगोपनं च ।

“ शश्यावितानमिह वासवपञ्चकेऽपि तद्भद्रदति परतो वसुदैवताह्वादिति ” ॥

अतकाशायानं दक्षिणादिगमनं । वसुदैवतं धनिष्ठा ।

२०

“ अथवा ऋक्षमध्ये तु दाहश्च विधिपूर्वकः । शत्रुस्य च समीपे तु क्षिप्यते पुत्तलास्ततः ॥

“ दर्भमथाश्च चत्वारः ऋक्षमत्रामिमित्रिताः । ततो दाहः प्रकर्त्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह ॥

“ दर्भानां प्रतिमा कार्या पचोर्णासुत्रवेष्टिता । यथापिष्टेनगनुलिप्तास्तामि सह शत्रु दहेत् ॥

“ प्रेतवाहः प्रेतसम्यं प्रतपः प्रेतभूमिषु । प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतान्यनुक्रमत् ॥ ” ॥

तत्रादौ ऋक्षमने पुत्तलानामभिमन्त्रणम् । ततो मृतस्य मुत्से पचरत्नप्रक्षेपः । ततः पुत्तलमुत्सेषु २५

“ वहवपा जातवेदः ” इतिमन्त्रेणाज्याहुतित्रयः । ततः पुत्तलैः सह दाहः इति । नक्षत्रमज्ञास्तु

“ जमया अत्र वसवोरतिदेवा (ऋ ५।४।६) “ तत्वायामि ब्रह्मणा ” (ऋ १।२।१५) “ उत

नोऽहिकुर्वन्त्य ” (ऋ ४।८।१०) “ कद्रुदाय ” (१।३।४६) “ पूषा गा अन्वतु ” (४।८।१९)

“ सूतकाते तदा पुत्रः कुर्याच्छातिकमुत्तम । पचकेषु मृता योऽसौ लभते न गतिं नरः ॥

“ तिष्ठान् गाश्च हिरण्यं च तस्योद्दिश्य मृतं दहेत् ।

३०

“ भोजनोपानहौ उत्र हैममुद्रे च वाससी । दक्षिणा दीयते विप्रे सर्वपातकमोचनी ॥
 “ बालवृद्धस्य युनश्चे पचकेपु मृतस्य हि । विधान यो न कुर्वीत विप्रस्तस्य प्रजायते ” ॥ इति ।
 अथ रजस्वलापातिमरणे आग्रहेण सह गमनार्थं शुद्धिं न प्रतीक्षेत तदा विशेषो-
 ऽप्योष्टिपद्धतौ

५ “यदा स्त्रियामुदकयायां पति प्राणान् परित्यजेत् । द्रोणमेकं तदुलानामवहन्याद्विशुद्धये ॥
 “ मुसलाघातैस्नदसूक् स्रवते योनिमद्वलात् । विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तद्रसूक्क्षय ॥
 “ हृष्टा शौचं प्रकुर्वीत पचमृत्तिकया पृथक् । त्रिशद्विंशति दश च गवा दद्याच्चवह क्रमात् ॥
 “ विप्राणा वचनाद्गृह्णवा समारोहेष्टुत्ताशन । नारीणां सरजस्काणामियं शुद्धिरुदाहतेति ” ॥
 तन्मूलं मृग्य ।

१० गारुडे

“ गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति द्रुग्य देय शिशौ मृत । पर च पायस क्षीर दद्याद्बालविपत्तित ॥
 “ एकादशद्वादशहवृषोत्सर्गविधिं विना । महादानविधानं च कुमारे कृत्यमाचरेत् ॥
 “ भूमिनिक्षेपण बाले आवर्षद्वयमाशिष । तत पर स्वगश्रेष्ठ दाह कुर्याद्यथाविधि ॥
 “ शिशुरादतजननाद्बाल स्याद्यवदाशिष । ऋथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौंजिवधनात् ॥
 १५ “ चूडाकर्मणि सजाते विपत्तित्तु यदा भवेत् । सूतकांते प्रकर्त्तव्य वृषस्योत्सर्जनं बुधे ॥
 “ तत्र दाह प्रकर्त्तव्य उदक तत्र निश्चय ।

“ आमौंजी वधनाद्विप्र पचमादिपुचेन्मून । केचिदुत्सर्गमिच्छति केचिद्विंशतिक्रियां ध्रुव ॥
 “ पचवर्षाधिके बाले विपत्तिर्पादि जायते । वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्त्तव्यमुदक तत ॥
 “ अहन्यहनि सप्राप्ते कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश । पायसेन गुहेनैव पिंड दद्याद्यथाक्रम ॥
 २० “ व्रतावगीव देय तु तत पितृगणस्य च । स्वाहाकारेण वै कुर्यादिकोद्विष्टानि शोडश ॥
 “ कजुदुर्भोस्तिले शुक्ले प्राचीनावीतिनिश्चितम् । अपसव्यं च कर्त्तव्यं कृते याति परां गतिं ॥
 “ सुखं दुःखं सदा वेत्ति देही सर्वगतास्तिवह । परित्यज्य तदाऽऽत्मानं जीर्णं त्वचमिवोरग ॥
 “ अगुह्यमात्रं पुरुषो वायुमूतं क्षुधादित । तस्माद्देयानि दानानि मृते तस्मिंस्तु निश्चित ॥
 एतानि तु गारुडानि वचांसि शिष्टेर्नाद्रियते ॥

२५

अथ सहगमनविधिः ।

व्यास

“ यदि प्रविष्टो नरक बद्धं पार्श्वे सुदारुणे । सप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमार्कंकरे ॥
 “ तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टुचमान स्वकर्मभिः । व्यालमाही यथा व्यालं वधौदुन्दरने विलात् ॥
 “ तद्वृद्धृत्य सा नारी तत्रैव सह मादत ” ॥ हारीत

३० “ ब्रह्मघ्नो वा कूत्रघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पति । पुनात्यविचित्रा नारी तमादाय म्रियेत येति ॥”

स एव

“ तिस्र कोभ्योऽर्द्धकोटी च यावत्यगरुहाणि वै । तावयच्छसहस्राणि स्वर्गे लोके महीयते ॥
 “ मातृक पैतृक चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुत्रच पुनात्येषा भर्तार याऽनुगच्छति ॥

“ अधिकारस्तु साध्वीनामदुष्टानां च भारत ॥

“अथ प्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा । ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्राऽनुमरणं गतेति ॥”

तथा

“ अवमन्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा । वर्त्तते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

“भर्त्रानुमरणं काले याः कुर्वति यथाविधि । कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूता भवंति ताः” इति । ५
इदं तु वचो भारताद्विपुस्तकेषु न दृश्यते । कासाचिदनधिकारोऽपि बृहन्नारदीये
वाह्यप्रियां प्रत्योच्यः

“ बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तया । नारोहंति चितां प्राज्ञे सत्यमेतद्भवीमि ते ॥” इति
ब्राह्मण्या सहगमनेऽधिकारः । “सृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनादिति” निषेधात् ।
कल्पतरौ “वृषकृचिर्त्तिं समारुह्य न विप्रां गंतुमर्हतीति” वचोतराग्नेष्वधो भिन्नाचितिपर इति १०
यिज्ञानेश्वरादयो युक्तमुत्पद्यन्ति । सार्वजनीने आचारोऽप्यमुमेवं पक्षमनुगृह्णाति । कथं
तर्हि देशांतरं दाहे चितिभेदादस्मिभिः पलाशादिप्रतिकृत्या वा सहगमनं । इण्डु । चितिशब्दस्य
यूपादिशब्दवत् दृष्टादृष्टकूटवाचित्वात् अन्यदेशे काष्ठवद्वाहेऽपि संस्कारामावेन चितिभेदाभावः ।
देशांतरे भंजादिना दाहे तु विप्राया अन्वारोहणं न भवत्येव । क्षत्रियादीनां तु निषेधामावाद्भवति ।

अथ सहगमनप्रयोगः । मासादि संकीर्त्यात्मनो भर्तृश्चानेकजन्मोपात्तसर्वपापक्षयपूर्वक- १५
स्वरोममिताद्दशहस्तावधिमर्तृसाहित्येन स्वर्गवासमाप्तुं पितृमर्तृकुलोद्धारकामा भर्त्रनुगमनं करिष्य
इति संकल्प्य

“ देवैः संपादितो मह्यं पतित्वे सर्वदेवते । त्वया सह गमिष्यामि भर्ता त्वं चान्यजन्मनि”
इत्युक्त्वा स्नात्वा कुसुमकुंकमादिना स्वशरीरमलंकृत्य पुत्रादिभ्यो बंधुभ्यश्चाशिषो दत्त्वा

“ चितिस्थो भगवानग्निर्विष्णुरूपी सनातनः । पतिलोकसमाश्लथ्यै गृहाणार्ध्वं नमोऽस्तुते” । २०
इति विष्णुरूपिणेऽग्नयेऽर्घ्यं दत्त्वा ।

“ एष चाचो मया दत्तः सूर्यं साक्षी त्वदग्रतः । प्रसादं कुरु मे देव गृहाणार्ध्वं नमोऽस्तुते”
इति सूर्याय च दत्त्वा

“ त्वं ब्रह्मा त्वं च वै रुद्रस्त्वं राविस्त्वं प्रजापतिः । स्वमिन्द्रो वसवश्चाष्टौ परमात्मा त्वमेव हि ॥

“ त्वमेव शरणं विष्णोः शरणं त्वं पतिर्मम । स्वर्गं वा नरके वाऽपि यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ २५

“ तत्र तत्र श्रद्धं पुष्टे गमिष्यमि तवाशु वै ॥

“ब्रह्महृत्पादिभिः पापैस्त्वा मोक्ष्यामि यमालयात् । अहं ब्रह्मा ह्यहं विष्णुरहं सूर्यश्च दिक्पतिः ॥

“ आदित्यचंद्रावनलोऽनिलोऽथ द्यौर्भूमिरापोऽथ अहर्निशा च ।

“ एते च सर्वे मम साहसेन तुष्यंतु ते देववराश्च सर्वे ” । इति ।

“ पठित्वा हरिद्राकुंकुमाजनकंचुवमादियुतानि पंचशृपाणि सुवासिनीभ्यो दद्यात् । ३०

“ लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्वगुणाश्रयः । गाढं सत्त्वं च मे देयाद्वायनेः परितोपितः ॥

“सोपस्कराणि शूर्पाणि वायनेः संयुतानि च । लक्ष्मीनारायणप्रोत्थै सत्वकाम्य दद्राम्यहमिति” ॥
ततो दाहार्थिभिः समीपे गत्वा पंचरत्नानि नीलांजनं च स्ववस्त्रपल्लवे बध्वा मुक्ताफलं स्वमुखे क्षित्त्वा

“स्वाहासंश्लेषनिर्विण्णं सर्वगोत्रहुताशन । सत्वमार्गप्रदानेन नय मां पत्युरंतिकम्” इत्यग्निं
संप्राथम्यं तत्रैवाज्येन दशाहतीर्जुह्यात् । अग्नये तेजोधिपतये स्वाहा १ कालाय धर्माधिपतये
५ स्वाहा २ पृथिव्यै लोकाधिष्ठात्र्यै स्वाहा ३ अद्भ्यो रसाधिष्ठात्र्यभ्यः ४ वायवे बलाधिपतये ५
आकाशाय सर्वाधिपतये ६ कालाय धर्माधिष्ठात्रे ७ अद्भ्यः सर्वसाक्षिभ्यः ८ ब्रह्मणे
वेदाधिपतये ९ रुद्राय इमशानाधिपतये १० इति । ततः शिलां संपूज्य तामाह्वय फल-
पुष्पांजलिं गृहीत्वा त्रिरग्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रार्थयेत् ।

“त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषि न विदुर्यानि मानवाः ॥

१० “अनुगच्छामि भर्तारं वैश्वभयधीहिता । सत्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरंतिकं ॥

“इदं शरीरं सफलं मदीयं दग्ध्वा कृशानो कुरु दिव्यमाशु ॥

“तथा च भर्तुः कुरु दिव्यदेहं भर्तुः समीपं भगवत् व्रजामि ॥

“किं मया न कृतं साधु भवेद्यदि च तेऽनघः इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रविशामि हुताशनमिति” ॥

ततःपृथगुक्तौ प्रविश्य श्रोतं स्मर्त्तुं लौकिकं वाऽग्निमादाय स्वयमेव कुर्वी प्रचालयेत् ।

११ तस्याः प्राणोक्तगणोत्तरं पुनादिरविकारी द्वयोरपि दाहं कुर्यादिति सहगमनविधिः प्रयोगश्च ॥

अथाशौचसंनिपातादौ निर्णयः

तत्र केचित् ज्ञातयोर्जन्ममृत्योर्जन्ममृतिज्ञानस्य वाऽशौचप्रयोजकता न स्वरूपतरतयोः “निर्देशं
ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति” (मनुस्मृ. ५।७७) लिगदर्शनात् ।

“विगतं तु निदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशं । यच्छेपं दशरात्रस्य तावतैव शुचिर्भवेदिति”
२० (५।७५) मानवानुपपत्तेश्च । स्वरूपतो मरणमात्रस्यैवाशौचप्रयोजकत्वे हि तत-
एवाशौचप्रवृत्तेर्विनाऽप्येतद्बन्धनं दशाहशेषेणैव शुद्धिः स्यादित्यनर्थकमेतद्बन्धनं स्यात् । मरणज्ञान-
स्याज्ञातमरणस्य वा निमित्तत्वे तु ज्ञानप्रभृत्येवाशौचप्राप्तौ तदपवादापसार्थकमेतद्बन्धनं इति
निर्द्धारितत्वाच्च मिताक्षरादौ । अहं तु ब्रुवे । आशौचं हि सपिंडजन्मादिकरणको “अशुद्धा
बांधवा” इत्यादिवचःप्रतिपादितोऽशुद्धाख्यः सपिंडगतः शक्तिरूपः पदार्थः । स च जनना-
२५ थनन्तरमेव सपिंडेऽप्यच्यते न ज्ञानमपेक्षते (मनुस्मृ. ५।५९)

“दशाहं ज्ञातमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपूर्णा शुद्धिमिच्छतां ॥”
इत्यनेन हि शवसंबंधित्वेन मृतेर्जन्मनश्च निमित्तत्वमुक्तं तदनंतरमेवाशौचोत्पत्तिरविहता सामग्र्यं-
तरानपेक्षणत्वात्प्रतिबंधकाभावाच्च । या तु ज्ञानस्य निमित्तत्वोक्तिः सा प्रवर्त्तकनिवर्त्तकप्रिधि-
निषेधबोध्याशौचनिमित्तककृत्तदप्यापंचयज्ञादिप्रवृत्तिनिवृत्तिपरं । मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चे-
३० त्यादिस्नानादिगुरुपव्यापारसमानकर्तृकतायां त्काशुतेः । अतो मरणादिज्ञानं विना प्रवृत्तिनिवृत्त्य-

योगात्कटशय्यासंध्यावदनादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निमित्ततया प्राप्तमेव ज्ञानमनुबोधते । न त्वाशौच-
निमित्ततया प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्ततया वा पूर्वं ज्ञाप्यते । अतोऽस्तु विधिनिषेधप्रवृत्तिरानात् ।
आशौचं तु जन्ममरणयोरेव निःपरिपंथि प्रवर्तते । ज्ञानस्य तत्प्रवृत्तिसामर्थ्ये मानाभावात् ।
अतोऽज्ञातेषु पूर्वं जाते जननमरणादौ आशौचस्य प्रवृत्तत्वात् एतज्ज्ञानात्प्राक् ज्ञातमप्येत-
दुत्तरभावि जननं मरणं वा न स्वतंत्रस्वाशौचावधिप्रयोजकं किंतु पूर्वप्रवृत्तजननमरणप्रयुक्तावधिक-
मेवाशौचमात्रं प्रयुक्तं इति । “अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति” याज्ञवल्क्योक्तेः
(प्रा. २०) । अल्पकालपूर्वाशौचे बहुकालीनोत्तराशौचपाते तृतरशेषेणैव शुद्धिः । “अथवृद्धि-
मदाशौचं पश्चिमेन समापयेदिति” यमोक्तेः । अथवृद्धिमदीर्घकालीनं । बहुकालीनेनापि
जन्माशौचशेषेणाल्पकालीनमपि मृताशौचं नापमच्छति ।

“सूतके मृतकं चत्सपान्मृतकेऽप्यथ सूतकं । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्” १०
इत्यंगिर उक्तेः । “शब्देन शुध्यते सूतिर्नि सूतिः शब्दशोधिर्नाति” पांडित्यज्ञानमताच्च ।

“मातर्यग्रे प्रमीतायामगुह्यो म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति” ॥
मातरि पूर्वं मृताया दशाहमध्ये पिता म्रियते तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः किंतु
पित्राशौचदिनैरेव । पित्रायाशौचे मातृमृतौ पित्राशौचे सामान्य पक्षिणीमधिका कुर्यादित्यर्थः ।
एवं पित्रातिरिक्ताशौचे पित्रोर्मरणे कैमुतिकन्यायात् संपूर्णमेवाशौचं न पूर्वशेषेण शुद्धिः । १५
अत एव षडशीत्यर्थः

अथ

शेषाहः षडशीत्येवमगुह्यो म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति” ॥
मातरि पूर्वं मृताया दशाहमध्ये पिता म्रियते तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः किंतु
पित्राशौचदिनैरेव । पित्रायाशौचे मातृमृतौ पित्राशौचे सामान्य पक्षिणीमधिका कुर्यादित्यर्थः ।
एवं पित्रातिरिक्ताशौचे पित्रोर्मरणे कैमुतिकन्यायात् संपूर्णमेवाशौचं न पूर्वशेषेण शुद्धिः । १५
अत एव षडशीत्यर्थः

“यदा नारी विशेदग्निं मर्तुश्च प्रियवाञ्छया । तदाऽऽशौचं विधातव्यं मर्तुः शौचक्रमेण हि” ॥

षडशीत्यामपि

“मृते पतिमनुब्रज्य पत्नी श्वेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्यापेन्द्रिकदेव शुद्धयतीति ॥”
तत्सर्वनिबंधाकारैरालिखनादनाकरं । इयं च पक्षिणी दशमरानिपर्यंतं मातृमरणे । ऊर्ध्वं तु ब्रह्म-
समुक्ता सा अंत्यधामे तु ब्रह्मसमुक्ता । समुच्चयस्तूमयस्या ब्रह्मव्यहंसस्यया पक्षिण्याः प्रसंग- २५
सिद्धिरूप एव । मातृविषये विशेषपक्षिण्येऽपि पक्षिण्या रात्रिशेषेऽप्यत्रापि च प्रवृत्त्या सामान्य-
रूपस्यापि सत्त्वात् पक्षिणीत्राधकत्वमिति नैकस्य प्रवृत्तिर्नियमेनेति ।

एवं तत्र पितृमरणेऽपि दशाहमेव संपूर्णं न ब्रह्मविति । अत एव तत्रान्यस्य मरणे ब्रह्मव्यहो मातृ-
मरणे पक्षिणीती नानोचित्यं मृताशौचांतरे मातृमृतौ तु पक्षिणी तुर्थपादार्यं ।

अशौचांतरयात्रो तदत्राप्यंतयामे वाशौचांतरपाते विशेषमात्रं ज्ञातातपः ३०

“रात्रिशेषे ब्रह्मच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्वहादिति” । यतु केचित् । “त्रिरात्रमा-
धतदेसाहं शौचमाशौचं” इत्यादावाशौचषट्के रात्र्यहःशब्दयोर्होत्रात्रे परिभाषणात्

आशौचांत्यदिनेऽप्याशौचांतरपाते ब्रह्मवृद्धिमाहुः । तत्र । “ रात्रिशेष ” इत्यत्र लक्षणार्था मानाभावात् । परिमाणं तु त्रिरात्रदशाहादिपरं । अन्यथा दशाहविधिना रात्रावाशौचाभावेन पंचयज्ञाद्यनुष्ठानापरया “संध्यां पंचमहायज्ञानैत्यकं स्मृतिकर्म चे” त्यादि संध्यादिपर्युदासवचसो वाद्यप्रसंगात् । “ दशाहं शावमाशौचम् ” इत्यादिसमानार्थकानां “ दशरात्रमतःपरम् ”

५ इत्यादीनां प्रायशो दर्शनाच्च । तेन परिमाणमपि न्यायमूलकं । “ रात्रिशेषे ब्रह्मात् ” इत्यादौ तु न्यायाभावात्त्रिर्मूलमेव स्यात् ।

यच्च “पुन पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेऽद्विधतेषस्याहव्यमात्स विशुद्धयति ॥ “प्रमाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिरिति” देवलवचनम् । यथाहःशेषे द्वाभ्या प्रभाते तिसृभिरिति ” शंखलिखिवचनम् तद्दशमेऽह शेषे चातीत इति व्याख्येयम् । “ अथ यदि दश-

१० रात्राः सन्निपतेयुः—पुराधं दशरात्रमादिवसादत्र उर्ध्वं त्रिरात्रेण व्युत्पाया त्रिरात्रेणेति ” बौधायनवचनं तु द्वितीयस्या नवमाहिवसादिति व्याख्येयम् । एवं च रात्रिमात्रावशिष्ट इति मिताक्षरारंभेऽपि लक्षणामन्तरेण संगच्छत इत्यन्ये । वस्तुतस्तु अध्याहारदशोरात्रलक्षणेव ज्यायसीति दिक् । यत्र रात्रिशेषे यामशेषे वा ब्रह्मशौचपातस्तत्र शेषशुद्धिविधिप्रवृत्तेः तदपवादकब्रह्मव्यहामेव शुद्धिः । पक्षिण्येकाहयोस्तत्र सन्निपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । तथा

१५ सति ‘ रात्रिशेष ’ इत्यादि “ पूषा प्रविष्टत ” न्यायेन लाषवाव्यह्यहयोः प्रतिप्रसवो भवत्यन्यथा पूर्वविधिः स्यात् । तथाहि । यत्र रात्रिशेषे दशाहपातस्तत्र व्यह्यहयोः प्रसक्तवाच्योः प्रतिप्रसवो युक्त एव । शौचपातेऽपि शेषाहोरात्रं गृहीत्वा व्यहे व्यहस्य प्रसक्तवाच्यमपि प्रतिप्रसवो युक्त एव । एवं यामशेषेऽपि । येषां तु “ यस्याहस्तस्य शर्वरीति ” पक्षस्तेषां तवहोरात्रं गृहीत्वाैव व्यहप्राप्ते ब्रह्मेवाधिकं प्रातं न व्यहमिति न तत्र प्रभाते तिसृभिरिति

२० प्रतिप्रसवः संभवतीति । एवं पक्षिण्येकाहादीनां तत्र पाते व्यह्यहप्राप्तेः प्रतिप्रसवविध्यसंभवात्पूर्वविधिरेव स्यादिति ।

“ कश्चित्तु रात्रिशेषे वा ब्रह्मशौचपाते देवलबौधायनादिवचने दशाहादिपद-
बलात्ब्रह्मव्यहपुद्देर्वशाहविषयत्वप्रतीतेः रात्रिशेषे व्यहपाते पूर्वशेषेणैव शुद्धिरित्याह । तत्तुच्छम् ।
दशरात्रशब्दस्य द्वादशाहायाशौचसंप्रदाये संपूर्णाशौचचरप्राहोरात्रोपलक्षणत्वस्याव्ययमहीकार्यत्वेन

२५ लाषवावाशौचासहोर्धे रात्रमात्रोपलक्षणत्वस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा “ पुन पाते दशाहा प्रा-
गिति ” देवलवाक्यपूर्वार्धे “ दशरात्राः सन्निपतेयुः ” इति बौधायन...वाक्ये व (?)
दशरात्रस्योपलक्षणत्वानापरया त्रिरात्रादिषु त्रिरात्रादिप्राते पूर्वशेषेण शुद्धिर्न स्यादिति । अत्र
वर्द्धितब्रह्मव्यहशौचे...तदधिकाशौचांतरपाते तूत्तरेणैव शुद्धिर्न पूर्वेण तस्य अल्पत्वात् ।

अत्र सर्वत्रापि पूर्ववृत्ताशौचशेषे एतत्ताराशौचशुद्ध्यापादको न तु शातसत्तंज्ञानं वा पूर्वाशौच-
३० शेषेण शुद्धिरतु सूतिकैामितदभिन्नसंपिढानां “सूतिकामामिदं हित्वा पूर्वशेषेण शुद्धयनीति” स्मृतेः ॥

अथ समानदेशे देशान्तरे वा अतिक्रान्ताशौचनिर्णयः ।

तत्राशौचमध्ये जननमरणयोः श्रवणे तच्छेषेनैव शुद्धिः । “ प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ” याज्ञवल्क्योक्तेः (अ० २१) । आशौचमध्ये प्रोषितमरणश्रवणे शौच-कालशेषेण शुद्धिरित्यर्थः ।

“ विगतं तु विदेशस्थं श्रृणुयाद्यो त्पानिर्दशं यच्छेषं दशरात्रस्य तावतैव शुचिर्भवेदिति ” ५
मनुक्तेश्च (अ. ५-७४) । दशाहादूर्ध्वं ज्ञाने तु वृद्धवसिष्ठः ।

“ मासत्रये त्रिसात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् । अहस्तु नवमादूर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ”

देवलः

“ आ त्रिपक्षाच्चिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् । परमेकाहमादूर्वागूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यतीति ॥ ”

अनयोः संनिहितासंनिहितदेशभेदेन व्यवस्था । स्नानेनोदकदानमप्युपलक्ष्यते १०

“ सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेतं दत्त्वोदकं मुचिरिति ” याज्ञवल्क्योक्तेः

“ यत्तु मानवे (अ० ५।७५) “ संवत्सरे व्यतीते तु सृष्टेवापो विशुद्ध्यतीति ” एव-कारश्रवणं तत्कालांतव्यावृत्त्यर्थं । यत्तु “ श्रुत्वा चोर्ध्वं दशस्याः पक्षिणीमिति ” गौतमीयं तदूर्ध्वं मासत्रयादूर्वाकृ श्लेषं ।

यदपि “ ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वेकरात्रमिति ” वासिष्ठं () तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यो यावन्न १५

वा यदपि “ निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाल्पुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ” इति मानवं (अ. ५।७६) तदूर्ध्वं नवमाऽस्येयं । अस्मादेव मानवाज्जननाशौचा-तिक्रमे पितुः स्नानमात्रं । सपिंडानां नास्त्येव । अत एव देवलः “ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्विति ”

आशौचादूर्ध्वं तु माघधीये विष्णुः २०

“ अर्वाक् त्रिपक्षाच्चिरात्रं षण्मासाच्च दिवानिशं । अहस्तु नवमादूर्वादेशांतरमृतेष्वपीति ॥

“ मासत्रये त्रिसात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् । अहस्तु नवमादूर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ” वासिष्ठं त्वेकदेशपरमिति विद्वान्भस्वरः ।

इति समानदेशे ।

प्रसवे देशांतरे मनुः (५।७०) ।

“ निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाल्पुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ” इति ॥ २५

निर्दशमतिक्रान्तदशाहादिकालं पितुः स्नानमात्रविधानात्सपिंडानां सुतरां जन्माशौचं नास्तीति ग्रंथकृतः । अत एव देवलः

“ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्विति ” ।

देशांतरे तु माघधीये । २०

“ अर्वाक् त्रिपक्षाच्चिरात्रं षण्मासाच्च दिवानिशं । अहः संवत्सरादूर्वाकृ देशांतरमृतेष्वपि ॥ ” इति ।

अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते ।

“ आ त्रिपक्षाच्चिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी भवेत् । परमेकाहमादूर्वागूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति ॥ ”

इति देवलोक्तेति माधवः ।

सातचरणास्तु “अहः संवत्सरात्” इत्यनेन पौनरुप्यपातादेवाहर्द्वयमुच्यत इति ।

संवत्सराद्वाथ पादोनवत्सरपरस्त्रेण समानदेशे नगमादर्वाङ्क एकाहः । देशान्तरे तदूर्ध्वं स्नानमिति नानोचिष्यामयाहुः । युक्तं तु । आशौचमकरणे दिवानिशादिशब्दानामहोरात्रलक्षणायाः प्लवत्त्वान्निशाशब्द एव वर्तमानाहोरात्रलक्षकः । दिवाशब्देऽहर्द्वयलक्षणा स्याधुनिकी स्यादतो
 ५ दिवाशब्दो यथाश्रुत एव । न च दिवाशब्दस्यैवाहोरात्रलक्षकतेति विनिगमनाविरहः शक्यः । तथा सत्यागामिवर्तमानार्ह्युक्तायां निशि पक्षिणीत्येवंरूपायाः पक्षिण्या बाधकप्रसगात् । यानि तु

“देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे (मृ) तौ । मृते स्नानेन शुच्यंति गर्भसावे तु गोत्रिणः” ॥ इति स्मृतिः यच्च

“भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा । बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचे विधीयते ॥

१० “देशान्तरमृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत्” ॥ इति (३ । १०-११) पराशरवाक्यद्वयं च सत्संवत्सरोर्ध्वं अवतिष्ठते । पूर्वोक्त-विष्णुवाग्निमरणपरत्वात् । यद्वा “बाले देशान्तरे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते । सवासा जल-माप्लुत्य सद्य एव विशुद्धयति ॥” इति (अ. ५, ७७) मनु वाक्यैकतया आद्यः श्लोको सपिण्डविषयः । अंत्यश्लोकेस्तु सगोत्रमात्रपर इति । ‘देशान्तस्थत्वेन वा सपिण्डो विशेष्यते’ इति

१५ माधवः । मातापितृविषये पैठीनसिः

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतक्री भवेत्” ॥ दशाहमिति स्वाशौचोपलक्षणं । स्मृत्यन्तरे

“महागुहनिपाते तु आद्रवन्नोपयासिना । अर्ततिऽच्चेऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकर्म यथाविधीति” ॥ दंपत्योः सवर्णोत्तमवर्णसपत्न्योश्च परस्परदेशान्तरे कालान्तरे च दशाहादिस्वजात्याशौचमेवेति

२० स्मृत्यर्थसारे । सपत्नमातृविषये दक्षः

“पितृपत्न्यामपेतायां मातृर्ज द्विजोत्तमाः । संवत्सरे व्यतीति तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति” ॥ देशान्तरगतादिमृतावाशौचामावेऽपि स्नानमात्रमस्त्येव ।

“देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुच्यंति गर्भसावे तु गोत्रिणः ।” इति स्मरणात् ।

२५ देशान्तरं च

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाच्यो यत्र विभिद्यते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

“देशान्तरं वर्द्धयेके पाष्ट्रियोजनमायतं । चत्वारिंशद्द्वंद्वान्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति ॥” स्मृतावनेकघोक्तं । अत्र वाग्निभेदः सर्वपक्षेषु समुद्ध्यते ।

३० एतच्चातिक्रान्ताशौचमुपनीतमरण एव । तदपि वयोवस्थाशौचवत्सर्ववर्णसाधारणं ।

३० तथा च व्याघ्रपादः

“तुल्ये वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवानिच्छालजम्” ॥ अयमर्थः । जन्ममृत्युपनयनात्पूर्वं वयसि यद्वाशौचम् “आ दंतजननात्सय” इत्यादि तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यं । यत्र दशाहादिके अतिक्रान्ते तदपि तुल्यं । उपनीतोपरमेष्ठे दशद्वादशे-

त्यादिरूपं विषमाशौचं तस्मिन्नेवोपनीतमरण एवातिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति न पुनर्व-
योवस्थाशौचातिक्रम इति । अत्र यद्युपनीतग्रहणेनानुपनीतपर्युदासेऽपि आचातुल (?) सोद-
कादिमरणेऽप्यतिक्रान्ताशौचं प्रसज्यत एव तथापि त्रिरात्रपक्षिण्याद्याशौचातिक्रमेऽपकर्षस्य
त्रिरात्रविधानस्थानौचित्यादतिक्रान्ते दशाहे त्रिाते मनुकेश्वेदमतिक्रान्ताशौचं सपूर्णदशा-
हायाशौचविषयमेवेति । अत्र “ मासत्रये त्रिरात्र स्यात् ” इत्यादौ मासश्चाद् विशचि- ५
व्यात्मक एव । तेनांतरा मलमासपाते तमादायैव गणनेति ज्ञेय । युक्त्यतर धाद्धमयूखे
दृष्टव्यमिति दिक् ।

अथ सोदकाशौचं ।

मनु (५, ६२)

“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्नपुणा शुद्धिमिच्छता ॥ १०

“ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ” (५, ७०)

एकोदका सोदका । इदं च त्रिरात्र सपूर्णप्रसवे उपनीतमरणे च ज्ञेय ।

“ दशाहेन सपिंडास्तु शुध्यति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धयति गोत्रजा ॥

“ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यत ॥ ” इत्यादिवाक्येषु दशरात्रतुल्यकक्षतया
त्रिरात्रस्योक्तत्वात् । तेनासपूर्णप्रसवे अनुपेतमरणे च सोदकानां स्नानमेव । एवमेव मातुलवधु- १५
त्रयादीनां चोपनीतानामव पक्षिण्याद्याशौचं । अन्यथा दत्तत्रयनादे पूर्वं सोदकं मातुलादेर्भूते
त्रिरात्रपक्षिण्यादि तादृशस्य त्रिरात्रे स न इत्यनौचित्यं स्यात् । सोदकानाह मनु (अ ५।६०)

“ सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाश्रोरवेदने ॥ ”

अत्रापि विनिवर्तते इत्यनुपजनाय । गोत्रजेष्वेकरात्रस्यापि मनुनोक्तत्वात्सप्तमादूर्ध्वं चतुर्दश-
पुरुषपर्यंतं सोदकास्तत ऊर्ध्वं गोत्रजा इति इत्युक्तं । २०

तथोपाध्यायादिवृताशौचं । अथैहरित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्य (प्रा २४)

“ गुर्वतिवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ” । गुरुरुपाध्यायः । अतेवासी शिष्यः । अनूचानो-
ऽप्याध्यापकः । एकाचार्योपनीति समानमामवासिनि श्रोत्रिये चाश्वलायनः (४।२६, ३७)
“ एकाहसब्रह्मचारिणे समानग्रामीये च श्रोत्रिय ” इति । आचार्योपरमे मनुः । (५।७९) ॥

“ त्रिरात्रमाहाराशौचमाचार्ये सस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ” २५

वृहस्पतिः “ अथ मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वनुचिर्भवेत् । ” तथा

“ पित्रोरपरमे स्त्रीणामुद्दाना तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिं स्यादित्याह मगवान्यमः ॥

“ श्वशुरयोर्मगिन्या च मातुलान्या च मातुले । पित्रो स्वसरि तद्वच्च पक्षिणी क्षपयेन्निशा ॥ ”

तथा
“ मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वगनासु च । आशौचं पक्षिणीं रंत्रिं वृता मातामही यदि ॥ ” ३०
चकाराद्वाधकोऽपि धथकृतः । तेषुपि आत्मनः पितृष्वसुमार्तृष्वसुमार्तुलस्य च पुत्रा आत्मवाधवा ।

पितुः पितृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्राः पितृधांधवाः । मातुः पितृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा मातृधांधवा इति त्रिविधाः । वृद्धमनुः

“संस्पृते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे मगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” इति विदेशस्थमगिन्यादिषु वृद्धवसिष्ठः ।

- ५ “ मगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे मगिनीसुते ॥
 “ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्धयति ” ॥ अत्र भ्रात्रपेक्षया मगिन्यास्तद-
 पेक्षयैव भ्रातुः सद्यः स्नानेन शुद्धिः जामातृशालकतत्सुतानां तु सद्यः शुद्ध्याभिधानं समान-
 देशेऽपि । तथा शिष्यतपस्त्रिभ्रोत्रियकुलपतिग्रामेश्वराणां सन्निहितानां दिवामृतौ नक्षत्र-
 दर्शनाच्छुद्धिः । रात्रौ चेतसूर्यदर्शनात् । यावद्ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति तावद्ग्रामस्याशौचं निर्दिते
 १० शुद्धिरेव । नगरे स्वस्ववीथ्यायामाशौचं ज्ञेयं । अत्रैकविषये उच्चावचा आशौचककल्पा गुणवद्-
 गुणवत्त्वादिना व्यवस्थाप्याः । ते च “ वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमपसंकोचनं तथा ” इत्यादिना कलौ
 प्रतिपिन्दाः । कालिवर्ज्यविचारश्च समयमयूखे द्रष्टव्यः ।

अथाशौचापवादः ।

कौर्मै

- १५ “ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां । नाशौचं कीर्तितं साद्भिः पतिते च तथा भूते ” इति
 आशौचे सकलकर्माधिकारनिवृत्तौ केचन धर्माः प्रतिप्रसूयन्ते । तत्र वैद्याद्यपवादः
 “ स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोऽन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ”
 श्रौते इत्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां पर्युदासः ।
 नित्यानि निवर्त्तेरन् । “ वेतानवर्जं शालाग्रौ चैक ” इति पैठीनास्त्रिवचनाद् गृह्याग्निसाध्यानां
 २० अर्थावश्यकानां वैकल्पिकः पर्युदासः । जातृकण्ठ्यांऽपि
 “ सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तकर्म कथं भवेत् । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ ”
 पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः । चरुः पार्वणस्यालीपाकः । श्रवणकर्मश्वयुज्यादिकर्म । होमो नित्यः ।
 स्मार्त्ते द्रव्यत्यागमात्रं स्वयं कार्यं । अन्यत्रसगोत्रेण कारयेत् । श्रौतेऽप्येवमिति मिता
 क्षरायां । सर्वं कर्म स्वयं कार्यमिति तु बहवः । तत्रापि श्रौतेऽस्मार्त्तहोमः शुष्कान्नकलादिनैव
 २५ कर्त्तव्यो दुग्धादिना त्वसगोत्रेणैव कारयितव्य इति केचित् । अत एव ।
 “ सूतके च प्रवाते च अशक्तौ श्राद्धभोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ” ॥
 इत्युक्तं यत् “ व्रानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत । ” इति तत्काम्यहोमपरं । वैश्वदेवपरं । तथा
 “ शिवविष्णवर्चनं दीक्षा यस्य त्वग्निपरिग्रहः । स तत्कर्माणि कुर्वति स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ”
 जावालिः “ अर्घ्यांता मानसी संध्या प्रणायामविर्जिता ” इति । “ अंजलिप्रक्षेपरतु सावित्रीमुच्चार्य
 ३० कार्यं ” इति पैठीनास्त्रिनोक्तं । तथा “ सूतके सूतके उभयत्र कुलस्यान्नं दशाहानि न
 भुज्यते ” इति यमोक्तेरसपिंडेराशौच्यन्नं न भोक्तव्यं । ययनापदि तदीयमन्नं भक्षयति
 तदा तावदाशौचमाकृ यावत्तेपामिति । आपदि तु “ यावदन्नं समघानि तावद्दान्यशुचिः

स्यात्ततः प्रायश्चित्तं चरेदिति ॥ ” अशौच्यन्नभोजनदोषश्च दातृभोक्तृन्यतरस्याशौचज्ञान एव ।
तथा पर्द्दित्रक्षान्मते .

“ उभार्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृद् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेत् ॥ ”

तथा

“ विवाहोत्सवयज्ञेषु अंतरा मृतसूतके । परैरन्न प्रदातव्यं दातृत्वं भोक्तृश्च न स्पृशेदिति ॥ ” ५
परैरसगोत्रैः । तथा विवाहादिष्वेव पूर्वसंकल्पितेऽपि न दोषः । तथा च बृहस्पतिः

“ विवाहोत्सवयज्ञेषु स्वंतरा मृतसूतके । पूर्वसंकल्पिताज्ञेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥ ” इति । तथा

“ भुंजानेषु तु विप्रेषु अंतरा मृतसूतके । अन्यैर्गोहोदकाचांताः शुद्धं चति ह्यसगोत्रिणः ॥ ” इति ।

मरीचिः

“ लवणे मधुमासे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वस्तु दधिसर्पिपयस्तु च ॥ १०

“ तिलौषधाजिने चैव पक्वापके स्वयं ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥ ” इति ।
पकं मह्यं । अपकं तंडुलादि । स्वयं ग्रहः स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञात उपादयादित्यर्थः । पक्वापकपर्यु-
दासो अन्नसत्रप्रवृत्तादेव नान्यस्मात् । तथा चांगिराः

“ अर्क्षसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितं । मुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः विभेत् ॥ ”

अत्र पक्वशब्द आदनपरः । तथा

१५

“ व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं ॥ ”
सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारंभश्च

“ प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीमुख विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति ॥ ”
नांदीश्राद्धायधिश्च । स्पृश्यंतरेऽपि

“ एकविंशत्यहर्षज्ञे विवाहे दश वासराः । अहानि त्रीण्युपनये श्राद्धे पाकपरिक्रियेति ॥ ” २०
आशौचसंभावनायां एकविंशत्यादिदिनमध्ये प्रधानेनानेकदिनव्यवहितमपि नांदीश्राद्धं कार्य-
मिति प्रयोगरत्ने पितामहचरणाः । प्रचेताः

“ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥ ” इति ।
सद्यः शौचं शिल्पिवैद्यानन्यसाध्यकर्मण्येव । न तु पंचयज्ञाद्वाकिति मिताक्षरायां । तथा
सूतकादौ नित्यस्नानशौचाचमनबलिदानप्राणाहुतिपात्रकरण्यादयो भुंजिनियमा अस्पृश्यस्पर्शन- २५
स्नानादिकं चेति सर्वं कर्तव्यमेवेति स्मृत्यर्थस्सारे । नित्यस्नानमंगतर्पणसहितमेव कार्यं ।

“ अस्पृश्यस्पर्शने कति अश्रुपाते क्षुरे मये । स्नानं नैमित्तं कार्यं देवपित्र्यविवर्जितं ॥
“ उद्धृतेऽदकैः स्नायान्न कुर्याद्द्विप्रपीडनमिति ” । नैमित्तिकस्नान एव तर्पणार्थगपर्युदासात् ।
पितृमरणोत्तरं प्रथमाब्दे विशेषमाह देवत्वः

“ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाम्निर्तर्पणं । प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ ” ३६

स्नानं समावर्तनं काम्पस्नानं वा । महादानसाहचर्येण विशेषिप्रायदर्शनादिति न्यायात् ।
(जैमिनि सू० २।३ । १६) स्वाध्यायः काम्पः । ब्रह्मयज्ञाध्ययनं वा । अग्निर्तर्पणं काम्यो शोकः ।

देवलः

५ “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्मवेत् । न देवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णे न वत्सरः ॥” इति ।
देवं स्नानादि । पित्र्यं गयाऽपरपक्षनिमित्तमेकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रतिरिक्तस्य ।
अत एव त्रिस्थलीसेतौ

“आस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं । प्रथमेऽन्देऽपि कुर्वीत कृते पितृसर्पिण्डने ॥” यदि
स्पात्सर्पिण्डनमिति कचित्पाठः । तथा

१० “दशश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं । प्रथमेऽन्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्मुतः ॥” इति ।
भक्तिमान् मवत्याख्यश्राद्धवान् । तत्कृत्वा तानि कुर्यादिति केचित् । तत्र मूलं चिंत्यम् ।
मुत इत्येव निमित्तं समर्पकं । भक्तिमत्त्वे तु कर्मागत्वेन प्राप्तत्वादनुयते । अतः सुतेनाद्यान्दे कार्यं
नान्येन इति तु युक्तं । तथा

“सर्वेषां प्रेत कार्याणां महागुरुनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादवाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥”

भृगुः

१५ “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा । एषा मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्या न पुनः पितुः ॥”
तथा

“माता चैव सुतो भ्राता पत्नी चैव विपद्यते । तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न कुर्याज्जनके मृते ॥”

माता गौणी न जननी । तन्मरणोत्तरं प्रमीतौ पितराविति देवलीयेन देवपित्र्ययोर्नि-
पेपात् । एतत्पूर्णावावसरिकपरामिति केचित् । तत्रापि मूलं भृग्यं । अत्र पितरि मृतेऽन्वव्रीषं
२० श्राद्धं न कुर्यादिति निविध्यते । अन्यमृतौ कुर्यादिति तु निष्प्रत्यहं सामान्यवाक्यप्राप्तमेवा-
नुयत इति दिक् ॥

इति श्रीमीमांसकशांकरभट्टात्मजमहनीलकण्ठकृते भास्करे

शुद्धिमयूराः समाप्तः ॥

१ ल-व । २ हा-य । ३ कल-यक्षिक । ४ हृदयअफ-यर्क । ५ अदधयइलवल । ६ हा-वाटन
७ हाइ-पुस्तकघोरते मन्वीप्राणि दत्तानि; अत्रकघदधनयफयल पुस्तकेषु त न ।

घ-इति श्रीसर्वरत्नसंग्रहसमूहाणामाचार्यराजभिमवन्तदेवादिप्रजगद्गुरुदमन्तरावण्यसूनुशुभ्रितीरितोरल-
मीमांसकशांकरभट्टात्मजनीलकण्ठेन कृते भगवन्तभास्करे शुद्धिमयूराः समाप्तः ॥ शुभम्-
फ-शके १७०४ शुभकृतमन्वन्तरे माघपद शु॥ ५ पुस्तकं समाप्तः ।

फ-वर्षेभ्यनीतरणिजागुमसगमस्य । साक्षिभ्यमाजित्तुत्तकालिनि मध्यदेशे ॥

स्वयता भरेद्वनगरी किल तत्र राजा । राजीवलोचनरतौ भगवन्तदेवः ॥

इति श्रीसर्वरत्नसंग्रहसमूहाणामाचार्यराजभिमवन्तदेवादिप्रजगद्गुरुदमन्तरावण्यसूनुशुभ्रितीरितोरल-
भास्करे शुद्धिविधानमयूराः समाप्तः ॥ शुभम्-

भास्करे शुद्धिविधानमयूराः समाप्तः ॥ शुभम्-

एतत्पुस्तकोद्धृतवचनाना

सूची ।

ऋषि	पृष्ठम्	ऋषि	पृष्ठम्
अंगिराः		आश्वलायन'	"
अथ कश्चित्प्रमादेन	१४	एकाह (४१२६१३०)	३७
अल्पद्रव्यदृष्टानां	२९	तृतीये वर्षे चोल (११११११)	६
अविदोषेण वर्णानां	७	उशना'	
गंडूष पादशौचं च	१	ज्वराभिभूता या नारी	११
चंबालाबुद्धकात्स्पर्शात्	१२		
दासी दासश्च सर्वौ वै	१०	ऋग्वेदमन्त्रा	
देशांतरमृत्नं श्रुत्वा	२७	११२११५	२९
प्रथमेऽन्दि तृतीयेऽन्दि	२२	११३१४६	"
भस्मना शुष्यते कांस्यं	१	४१८११०	"
यद्यप्यकृतचूडो वै	६	४१८११९	"
मृतयज्ञविवाहेषु	३९	५१४६	"
सर्वेषामेव वर्णानां	९	५१६१०	११
सूतके मृतकं क्षेप	३३	७१२११८	"
सूतके सूतिकावर्जं	५	" " १२९	"
अत्रि		७१६१०	"
रजस्वला यदि स्नाता	११	७१६११६	१३
अन्त्येष्टिपद्धति'		८१११२०	"
यदा क्रियासुदन्वयायां	३०	८१४११७	"
सूतिका तु यदा नारी	१२	८१६११८	"
अपरार्क		८१७१३	"
भद्रवर्ण्यं शरदसु	७	ऋष्यश्रुंग	
अमरकोश		आशीचमन्तरा दृष्टौ	२०
तुलात्रिषां (२१९१५७३)	१४	कर्मप्रदीप	
आपस्तम्ब	५	उक्रान्तौ द्वारदेशे च	२९
घर्मेसु ११३११०१६		कल्पतरु	
अचूड्यां तु कन्यायां	२०	अस्थीनि चेत लभ्यते	२७
गवाध्रातानि कांस्यानि (६१११)	१	पृथक् चिति समाह्वय	३१

ऋषिः	पृष्ठम्	ऋषिः	पृष्ठम्.
कश्यपः		छागलेयः	
भरष्यार्द्रा मघा	२६	नारायणवील	२३
उदिते तु यदा सूयै	१०	छंदोगपरिशिष्टम्	
कातीयसूत्रम्	२५, २८१	अन्येषामृता नारी	२४
आहर्ति जुहोति—	१६	विदेशमरणेऽस्थीनि	२६
कात्यायनस्मृतिः		जातूकर्ण	
अमस्तूनेन पत्न्या च	२१	मृतये तु समुत्पन्ने	३८
कारिका		जावालिः	
अग्निनाशे मृतिश्चेत्	२४	अर्घ्योता मानसी संख्या	३८
मृताग्निहोत्रे होतव्यं	२३	जैमिनिः	
अथकृत्	३७, ५७	सू० २।३।१६	८०
गार्गी		यावन्न छिद्यते नाल	८
नदाया भार्गवदिने	२८	ज्योति पराशरः	
गार्ग्य		साधारणे भुवोऽपे	२५
अवार्यनारिणां दानं	४	तातचरणा	५, ८, ३६
प्रत्यक्षशवसस्कारे	२५	त्रिस्थलीसेतुः	
गालवः		अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं	२१, ४०
दिवा वा यदि वा रात्रौ	१५	दक्ष	
पित्रोराशौचमध्येऽपि	२२	पितृपत्न्यामपेतायां	३६
गृह्यकारिका		द्विवोदासः	१९
यत्र त्रिरात्रमाशौचं	१७	दीपिका	२८
गृह्यपरिशिष्टम्		देवल	
अथातीतसंस्कारः (१।१३)	२७	अदुष्टा संतता घारा	३
न सस्कारविधिस्तेषां	१२	आग्निपक्षत्रिरात्रिं	३५
गोभिलः		आत्मशय्यासनं वर्षं	३
नंदायां शुक्लवारे च	२६	उद्यतेराहये शश्रैः	१०
गौतम		उपसृत्याशुचि	३
अन्तर्दशाहं दशैवेत्	२०	चांडालाग्निरमेभ्यामिः	१६
अवरधेदूर्णं.	३८	दशमेऽहनि मप्राप्ते	२१
नित्यममोज्य (१।१८-९)	२	पुनःपाते दगाहात्प्राक्	३४
प्रायोनाशकशस्त्र (१।१९)	१२	स्नानं चैव मदादानं	३९
चंद्रिका	१९	नागरस्वण्डम्	
		श्रीणि संवयनस्थानि	२१, २९

क्रमिः	पृष्ठम्.	शतपिः *	पृष्ठम्.
वराहपुराणम्		श्रुतः	
चतुर्थांशमगे चंदे	२५	भृगुः	
विष्णुपुराणम्		माता चैव तथा भ्राता	
चतुर्थे दिवसे (३।१३।१४)	२०	मवनः	२३
पैठीनासिः	१७, ३८	मदनरत्नम्	७, २६
अनभिमत उन्वति	१०, २९	मनुः	
आर्येदावेव कर्तव्या	२२	अ. श्लो.	
एकादशेऽन्दि यच्छ्रष्टम्	२३	५ ५९	८, ३२
पितरो चेन्मृतौ स्यातां	३६	" ६०	८, ९, ३६
सृष्टिकां पुत्रवती	५	" ६१	६, ८
पृथ्वीचंद्रोदयः	३३	" ६२	३६
प्रकाशः	१९	" ६९	१५
प्रचेताः		" ७४	३५
कारवः दिक्विनो वैश्याः	३९	" ७५	३२, ३५
स्नानं प्रेतस्य	१६	" ७६	३५
प्रजापतिः		" ७७	३२
शाहिना सक्तुभिर्वाऽपि	२०	" ७९	३६
प्रदीपः		" ८७	१८
सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा	१८	" ९०	१९
प्रभासखंडम्		" १००	१५
मृताहं यो न जानाति	२९	" १०१	१९
बहुचपरिशिष्टम्		" १०३	१५
अनुदकमधूपंवगंध	२२	" १०४	२
वृहस्पतिः		" १२८ १३०	३
दिन्यासौ न विद्वातौ	२९	९ १४२	८
न क्षामेत मृताहवेत्	२९	११ १९७	१८
पित्रोऽपरमे स्त्रीणां	३६	जीवजातो यदि	५
मुंजानेषु तु विप्रेषु	३९	दशाहभ्यन्तरे	४
मदाहवे विपुता	१०	वृद्धमनुः	
विवाहोत्सवयज्ञेषु	३९	प्रोपितस्य तथा	२६
सौधायनः		संस्थिते पक्षिणी रात्रि	३८
तेजसानां (१।६।३५)	१	मयूखाः	
देवा कालं (१।५।४७)	३	आद्धमयूखः	२३, ३७
ग्रीहयः प्रोक्षणात्	२	समयमयूखः	३८
		मरीचिः	
		एकाहस्तु	८
		गर्भंशुल्यां यथाभावं	४

ऋषिः	पृष्ठम्.	ऋषिः	पृष्ठम्.
घैयाम्भपादः		गोत्राहाणहतानां	१३
स्मार्तकर्मपरिभ्यागो	३८	विवाहोत्सवमेषु	२९
व्यामपादः		शाबेन शुद्धयते सूतिः	३३
तुन्ये वयसि सर्वेषां	८, ३६	पडशीतिः	
व्यासः		पूर्वमेपेण या शुद्धिः	३३
प्रथमे दिवसे	५	भृते पतिमतुवज्य	"
यदि प्रविष्टो नरकं	३०	सत्यव्रतः	१७
शाव्यायनिः	२४	सुमंतः	
शातातप		अनुपेतोऽपि कुर्वीत	२१
अन्तर्दशादे मरणात्	२३	संग्रहः	
दिवसे दिवसे देयः	१७	पंचभिः स्नायन्निष्ठा	११
पादौ शुची न्नागस्य	३	संवर्तः	५
रात्रिशोभे व्याहच्छुद्धिः	३३	पिनोर्गुरोर्विपत्तौ तु	१९
रेणुः शुचिः सर्वे	३	प्रथमेऽन्दि तृतीये च	२०
मृतके मृतके प्राप्ते	२२	सृष्टिसंग्रह	
वृद्धशातातपः		राश्री दग्धा	१६
निशोरभ्युक्षणं (हरिहरभाष्यम्)	३	सृत्यर्थस्तारः	१५, ३६, ३९,
शुद्धिवियेकः	३, १०, १२	हरिहरभाष्यम्	
सप्तवाताहतं	२	भान्बूडावरणात्	४
शुन-पुच्छ.		निशोरभ्युक्षणम् (वृद्धशातातपः)	३
शालिना सप्तभिर्वाऽपि	२०	हारीतः	
शौनकः	१३	आमौजीबंधनात्	७
शंखः	७	तिप्र कोट्योऽर्षकोट्यु	३०
श्रावणाभरणात्	५	दशाहाच्छुद्धये	१०
प्रेतस्य प्रेतवार्याणि	१५	परपूर्वसु भार्यासु	८
श्रपणं घृततैलानां	३	मग्दतो वा दृत्तजो वा	३०
सूतिर्वोचिच्छ्रमणस्य	२	विहितं द्वि सपिण्डस्य	१९
शंखलिखितौ	३४	छयुहारीत	
पद्मत्रिसन्मतम्		वदा नारी विरोदधि	३३
सभ्याभ्यामपरिधाने	३९		

[२] एतद्ग्रन्थोद्धृतन्यायाः

पुराप्रविष्टन्यायः	३४
शाव्युचनं कर्मानर्क	८
विश्वामित्रदशोक्तम्	४०